

ДО ПИТАННЯ СТАРОСТІ, ХВОРІННЯ І СМЕРТІ

Степан Ярмусь
і
Андрій Ярмусь

ON THE ISSUES OF AGING, SICKNESS AND DYING

**by Stephan Jarmus
and
Andrew Jarmus**

**Published by The Ecclesia Publishing Co.
9 St. John's Ave., Winnipeg, Manitoba R2W 1G8**

Winnipeg

1989

Canada

ДО ПИТАННЯ СТАРОСТІ, ХВОРИННЯ І СМЕРТІ

Степан Ярмусь
і
Андрій Ярмусь

ISBN — 1-895096-04-9

Видання Видавничої спілки "Екклесія"
9 St. John's Ave., Winnipeg, Manitoba R2W 1G8

Вінніпег

1989

Канада

Накладом Видавничого Фонду
Головного Комітету 1000-річчя при
Консисторії УГПЦеркви в Канаді.

З М І С Т

СУПРОВІДНЕ СЛОВО	7
------------------------	---

СЛОВО ВДЯЧНОСТІ	9
-----------------------	---

Андрій Ярмусь:

ДО ПИТАННЯ ОПІКИ НАД ЛЮДЬМИ В СТАРОСТІ

Вступні завваги	11
Процес старіння	11
Втрата краси та сили	12
Психологічні зміни	13
Осамітнення в старому віці	14
Питання другої кар'єри	16
Фінансове забезпечення	17
Проблема помешкання	17
Стан безрадности	18
Проблема смерті	18
Кінцеві завваги	20

Степан Ярмусь:

ДО ПРОБЛЕМИ ХВОРІННЯ Й УМИРАННЯ

1. Зanedужання і психологічний стан хворої людини	23
2. Духові потреби хворої людини	24
3. Хвора людина і її родина	26
4. Процес умирання й реакція людини на нього	28
(а) Стадія неймовірності й заперечення смерті ..	28
(б) Стадія емоційно-депресивна	28
(в) Стадія передсмертного торгування	29
(г) Стадія прийняття й погодження з долею смерті	29
(г) Прийняття смерті й остання підготовка до неї ..	30
(д) Завершення земного прочанства	31
5. Вплив смертельної недуги на поведінку людини ...	31
(а) Проблема соціального статусу	31
(б) Наслідки зміни у хворого	33
(в) Психологічний стан смертельно хворого	33
(г) Релігійна обслуга смертельно хворого	34
6. Родина в стані передчування смертельної втрати ..	35
(а) Погодження, що даний член родини вмирає ..	36
(б) Активне сумування	36
(в) Примирення з фактом смерті	36
(г) Засвоєння в пам'яті образу покійного	37
(г) Процес горювання і потреби опечаленої людини	38
Фізичні симптоми	38
Проблема почуття-емоцій	39

Потреби опечаленої людини	40
(а) Поміч матеріальна	40
(б) Підтримка опечаленого у формі виявлення співчуття	41
(в) Актуалізація смертельної втрати	41
(г) Відлучення людей від помершої особи	41
7. Проблема нерозв'язаної туги-печалі	42
(а) Надмірна активність	42
(б) Несподівані зміни в стосунках з людьми	42
(в) Специфічна ворожість	43
(г) Опорожнення вражень	43
(г) Засвоєння відчуження від людей	43
(д) Хворіння недугою помершого	43
(е) Суспільно шкідлива активність	43
(є) Почуття депресії	44
ПОНЯТТЯ ПРО СМЕРТЬ І ВІДНОШЕННЯ ДО НЕЇ	
1. Феномен Смерті	45
2. Смерть в історії Християнства	46
3. Клінічний погляд на Смерть	48
4. Секулярне трактування Смерті	50
5. Богословські погляди на Смерть	52
1. Католицькі мислителі: Чарлс Курран	52
Ігнас Лепп	53
Карл Ранер	53
2. Протестантські мислителі: Райнголд Нібур ...	54
Пол Тілліх	54
Сорен Кіркегаард	55
3. Смерть у православних мислителів:	
Б.П. Вишеславцев	55
Іннокентій, Архієпископ Херсонський	56
Николай Бердяєв	57
6. Суб'єктивно пастирський погляд на Смерть	58
Практичні висновки	61
ПРОБЛЕМА ПОСМЕРТНОЇ ТУГИ/ПЕЧАЛІ	
1. Природа смертельного горя	63
2. Діти, жертви смертельної втрати	65
3. Туга з приводу старіння	66
ПЕРЕЖИВАННЯ СТАРЦЯ МИКОЛИ	
(з нотатника Андрія Ярмуса)	71
Андрій Ярмусь:	
ПРО СМЕРТЬ, КІНЕЦЬ СВІТУ І ПРО СТРАШНИЙ СУД	
Богословські рефлексії	81

СУПРОВІДНЕ СЛОВО

До питання старості, хворіння і смерті — це збірка статей, написаних Достойними Авторами в процесі, або в наслідок їхнього клінічного вишколу в програмі Міжконфесійного Пасторального Інституту в Вінніпезі. Деякі теми статей розвинені з проробленого предмету, інші є наслідком практичного пастирського спостереження, заключення та досвіду. Стаття на тему православної есхатології (наука про кінцеву долю людини та про події і стан майбутніх часів) виведена з офіційної богословської науки Православної Церкви.

Статті прот. Степана Ярмуса були надруковані в журналі “Віра й Культура” — видання Науково-Богословського Товариства ім. Митрополита Іларіона, ч. 5 1983 і ч. 6 1984; декотрі статті Андрія Ярмуса були надруковані в англomовній частині “Вісника”, The Herald, а решта частина статей друкується перший раз.

Питання старості, хворіння та смерті — це питання екзистенціального значення, питання людського життя і то дуже важливого (часто навіть критичного) його етапу. А тепер настав такий час, що люди (навіть християни) навчаються не тільки того, як жити на світі, але також того, як умирати. Пропонована збірка статей являється в нас першою спробою сказати дещо — хоч і дуже загально — про старіння й хворіння, про вмирання й смерть і то зробити це в світлі навчань Православної Церкви, в світлі заключень соціології, психології, а то й медицини. Треба сказати, що згадані дисципліни, властиво, становлять тло більшості заключень пропонованої збірки.

Видавнича спілка “Екклесія”

Жовтень, 1989

СЛОВО ВДЯЧНОСТИ

Мої статті, котрі ввійшли в збірник цієї книжки, були написані українською мовою. Їх переклад на англійську мову, (виходить окремою англomовною книжкою), виконали: Всеч. о. д-р Ігор Куташ у співпраці з д-ром Олександром Мельником і Всеч. о. Юрієм Бригідирем. Частину матеріалу переклав Ярослав Лозовчук. За цю їхню допомогу й співпрацю висловлюю їм сердечну подяку.

Сердечно дякую журналістці Марусі Богуславській за прочитання цього матеріалу і за речеві поради. — Прот. Степан Ярмусь.

Окремого слова вдячності заслуговують супервізори нашого клінічного вишколу, які зробили посередній вклад в нашу збірку, а саме: Гаролд Кінг, Ричард Дірінг, Джим Страхан, Рон Лонг і Миррей Томпсон. Всі вони є провідними членами Міжконфесійного Пасторального Інституту в Вінніпезі.

Наше сердечне “Спасибі!” належить також “Мамі”, добродійці Констатні, за її терпеливість, турботи й опіку над нами.

Автори

Андрій Ярмусь

ДО ПИТАННЯ ОПІКИ НАД ЛЮДЬМИ В СТАРОСТІ

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

Суспільство, частиною якого є ми, поступово старіє. А соціологічні студії демографіки в Північній Америці виявляють, що в наш час все більша і більша частина суспільства — це люди похилого віку. Разом з тим стереотипічний образ старшої людини представляє її у виді немічної форми людської істоти, сидячої в кутку якогось притулку, чи дому опіки для старців, задивленої в телевізію, безнастанно вуркаючої про “золоте минуле”, або просто — сплячої.

Таке негативне зображення людини в старості доводить людей до емоційного напруження, а то й до страху перед старінням. А самих старців, рідня дуже часто відсилає до різних інституцій, де їх рідко хто відвідує чи бачить, або турбується про будь-яку опіку над ними.

А втім, в обличчі даних демографічної статистики — що наше суспільство все більше старіє, — нове розуміння та краще відношення до старості й старших людей — мусить настати. Тому, люди, які займаються опікою над старцями, мусять звертати більше уваги на ті проблеми, які навіщують і впливають на старіючих людей, а також на осіб того віку, в якому люди переходять від “середнього віку” до “старості”.

У даній нашій статті увага буде зосереджена на перемінах, які настають за “глибших років” життя і на те, як ці переміни впливають на саме старіння.

ПРОЦЕС СТАРІННЯ

Першими і найбільш очевидними перемінами в

людини, яка старіє, є **переміни фізичні**. В процесі старіння перш за все наступає переміна кольору волосся (або воно зовсім випадає), ослаблення мускулів, рук, ніг, ослаблення зору-очей, ослаблення слуху — а це такі переміни, які сприймаються не легко.

За два з половиною місяці мого вишколу в лікарні я вже загубив рахунок, скільки-то людей у Відділі особливої опіки (Extended Care Unit) однієї лікарні в Вінніпезі говорили про їхнє переживання туги з приводу втрати фізичного здоров'я та звичайної свободи. Таке погіршення здоров'я сильно відчужує людину. А в такому стані, — в стані втрати сили і руху, природня річ, найперше посилюється потреба на опіку медичного значення.

Коли ж настає такий стан, що самотнім виходом з положення є госпіталізація чи інституціоналізація, — життя людини стає дуже пригніченим. Пол Турнієр, швейцарський лікар і християнський активіст, пише про це так:

“...втрата незалежності є великим випробовуванням завжди. Поки вона настане, всі старі люди бояться її. То саме тому так багато старших людей відмовляється від переселення до старечого дому. Не можна сказати, що та відмова є абсурдною, як твердять ті, що намагаються намовити старих до примирення з долею. Госпіталізація старших людей прискорює фізичний і розумово-психічний занепад. Статистика переведена д-р Пекіньо у Франції показує, що більше як четвертина старих людей умирає за перших шість місяців і більше як половина за перший рік перебування в лікарні.”¹

Переміна оточення, деперсоналізація та відокремлення від родини й друзів, а до того фізична недуга приводять до того, що тяжке положення старців стає положенням ще більш деструктивним.

ВТРАТА КРАСИ ТА СИЛИ

Інша проблема пов'язана з фізичним старінням, яку люди часто недобачують аж поки самі почнуть її переживати, — це почуття, що людина стає непривабливою. І це відчужує людей, коли вони починають

старіти. “Це часто буває не тому, що люди бояться старіння, а скоріше тому, що вони бояться удаваної відрази, і через те вони ховаються.”²

Разом з утратою фізичної сили та руху, а втім і змислового підупадання настають інші неприємні фізичні зміни. Це такі хронічні недуги, як артрит і бурсит, що настають разом з процесом старіння. Але, на жаль, лікарні нашого суспільства, зорієнтованого на молодь, пристосовані лікувати лише суворі занедужання й заразливість. Суворі занедужання старших людей, на диво, трапляються рідше, ніж серед молодших людей. Проте, коли старі захворіють суворим занедуженням, лікування їх продовжується в два рази довше.

Для людей, які ідентифікують свою особистість зо своїм тілом, а свій добробут оцінюють на базі фізичного здоров'я, — фізичне старіння стає процесом, у якому увага до тіла стає компульсивною і найменша зміна може довести людину до надмірної турботи, а то й тривоги. Такі люди можуть падати в сильну депресію й відчуження і цей процес погіршується з самим процесом старіння.

Болі-терпіння з приводу старіння бувають не менші для тих, що узалежнюють свій добробут не тільки від стану фізичного здоров'я, але й від інших категорій життя. Проте, фізична недуга часто вважається просто перешкодою, яка не допускає людини до досягнення певної мети, хоч вона не завжди вважається загрозою для самого існування.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗМІНИ

А втім, в обговоренні фізичних ефектів старіння згадується низку психологічних явищ — таких, як ізоляція, втрата незалежності, втрата почуття особистої гідності. До того в процесі старіння настають інші психологічні зміни, які бувають двох категорій: біологічні й розумові.

Психо-біологічна детеріорація — це сам процес старіння. В такому стані людина починає забуватися, в розмові переходить від однієї ідеї до другої і та розмова починає затрачувати своє значення. Вже навіть такий стан доводить до того, що люди перестають відвіду-

вати старіючу людину, бо те відвідування стає нудним. А розуміння цього доводить старіючу людину до ще глибшого відчуття осамітнення і то вже на емоційному рівні.

“Розумові” (когнітивні) питання в психологічному процесі старіючої людини включають ті психологічні проблеми, що їх було згадано на початку даної статті. Але до того доходять ще й інші питання, наприклад: як людина ставиться до своїх змін та проблема твердої відпорності до тих перемін і справа пристосованості, як про це говорить Віллям Клементс. Клементс пише:

“Як ми поступаємо з ментальними й емоційними викликами з боку перемін у середньому віці... те стає дуже важливим для старшого віку, коли спосібність володіти перемінами стає вирішальною в ділі успішного функціонування, або й самого збереження життя.”³

Спосібність ставити ціну (ставку) на людей, події, ідеї, активність та взаємовідносини називають “катексою”. Катектична пристосібленість — це здібність “переставляти важливі емоційні інвестиції — вклади від однієї активності чи людини на другу.”⁴

Якщо в середньому віці, коли процес володіння перемінами стає встановленим і тривалим і коли катектичного пристосіблення буває менше, тоді “старість, зовсім правдоподібно, буде переживатися як емоційна пустка: старі приятелі умирають, а на їхнє місце не стає ніхто; нове зайняття не заступає того, яке проминуло силою нових обставин.”⁵ Тому-то людину, яка не навчилася володіти перемінами відповідно, старіння доводить до ізоляції й осамітнення.

ОСАМІТНЕННЯ В СТАРОМУ ВІЦІ

Тепер, поки перейдемо до обговорення пристосованості й відпорності, нам ще треба буде поглянути на проблему осамітнення в старому віці. “Осамітнення є найбільш поширеною й найтруднішою проблемою, з якою нам доводиться змагатися.”⁶ Коли людина старіє, а друзі й рідня вмирають, це витворює зростаючу пропасть для старіючої людини. Одружені люди, які можуть доживати свої старі роки разом — це дуже щасливі люди. В таких роках виробляється таке

взаємне зближення і здруження, яке перемагає і час, і саму смерть.

“Один соціолог каже, що поміж старшими людьми, яких він опитує, єдиним важливим предметом є чоловік, або жінка — живі вони, чи померші. Справа в тому, що після його, чи її смерті упокоєний/на подруг/га бувають більш присутні в умі повдовілої особи, ніж хто-небудь із живих.”⁷ Прив’язання до упокоєної особи буває ще більш нещасливим для повдовілої особи тому, що його/її осамітнення стає ще більше дошкульним.

Осамітнення повдовілої людини є таким, що його ніхто не може уявити; щоб цей стан зрозуміти — його треба пережити. Через те, і тому що реакція на смерть повдовілої людини завжди буває суб’єктивною, біль і втрата життєвого подруга/ги залишає її зовсім осамітненою в її почуваннях.

Смертельна втрата старих друзів також буває дуже осамітнюючою. Бо ж справді, лише з добрими небагатьма друзями ми розмовляємо і про такі речі, про які в родині ніхто не говорить. Втрата таких довірених друзів доводить людину до особливої емоційної порожнечі. Якщо б до втрати подруга/ги чи друга додати осамітнення від дітей, внуків та членів дальшої рідні щойно тоді стає зрозумілим, чому дехто із старших людей воліють смерть, ніж жити життям осамітнення.

Щодо ментальної пристосованості і ментальної відпорності, вони стосуються того стану, як саме людина дає собі раду в справі розв’язки проблем. Тому, як у випадковій вищезгаданій катектичній пристосованості, — відпорність і пристосованість стає тривалою прикметою репертуару людської поведінки в період середнього віку.

Якщо людина основує свою розв’язку проблем на досвіді минулих переживань і водиться лише засвоєними старими формулами, така людина вважається ментально непорушною. Ментально піддатлива людина є та, яка вміє встановлювати розв’язки, взоруючись на колишню практику і порівнюючи її до сучасних способів, щоб на основі їх творити комбінації нового із старим. “Ментальна пристосованість сприяє духові відкритості й розвитку в старшому віці тоді, як мен-

тальна закріпленість часто йде в парі з інтелектуальною стагнацією й евентуальним повним відчуженням.”⁸

ПИТАННЯ ДРУГОЇ КАР’ЄРИ

Разом з фізичними й ментальними переминами (і тими, які сліднують за ними) ідуть перемини у виконанні ролі, що їх зазнають люди старшого віку. Перша зміна в житті людини старшого віку — це її перехід в стан спочинку. Перехід у стан спочинку буває дуже пригніблюючим для людини — особливо для тієї, персональна ідентичність якої буває пов’язана з її кар’єрою, або працею. Залишення місця праці часом стає моментом справжньої деперсоналізації людини. Хоч, правда, заробіткова праця рідко буває самотньою роллю, що її людина виконує.

По відході на відпочинок другорядні ролі часто виступають на перше місце і з тією переминою часто настає нова ідентифікація особистості людини, зумовлена виконанням тієї “другорядної” ролі. Правда, не кожна людина буває свідомою тих перемін щодо виконання нових ролей. Але краще, коли вона усвідомляє цей процес. Інакше вона може піддатися процесові перемини в стан безособових істот. (Пол Турнієр, в праці “Уміння старітися” — *Learning to Grow Old*, обговорює цей стан під заголовком “*Death Caused by Retirement*” — Смерть заподіяна відходом на відпочинок).

Є люди, які просто не можуть переживати відпочинкового стану; будь-яка продуктивна праця потрібна їм просто для збереження розумової рівноваги. Турнієр перестерігає, що розвагове заняття не є задовільним — бо заповняти вільний час якимсь розваговим заняттям — це одне; але коли розвагове заняття стає постійною активністю людини — це зовсім інша справа. Замість розвагового заняття Турнієр висуває концепт “другої кар’єри”, яка може розвинути з розвагового заняття, або може бути зовсім відмінною від перестарілого поняття розвагової активності навіть тоді, коли вона стає посиленою, краще розвинутою й зорганізованою. Розвагове заняття мусить зберігати певну уявність, опортунізм, — розваговий характер. Головним мотивом розвагової активності не

може бути користь, фасон, чи якась суєта, а чиста й проста розвага. Друга кар'єра має відмінну мотивацію, — більш соціальну. Вона має мету, завдання, а це включає організацію, відданість — навіть перевагу над самолюбною вигодою; вона не йде по лінії повинності — тут професійної повинності немає, — вона підприємця задля служіння людям. Тому-то, така кар'єра не є втечею від людей, а, радніше, явною присутністю в світі.⁹

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Іншою проблемою, пов'язаною з відходом у стан відпочинку, є справа пенсії та взагалі фінансового забезпечення. Загально, приватні пенсійні плани не включають проблеми підвищення коштів прожитку — так, як це буває у випадковій соціального забезпечення, яке враховує також проблему інфляції. Однак, “останні студії показують, що оплати соціального забезпечення становлять дуже малу частину того приходу, що його дана людина заробляла перед відходом у стан відпочинку.”¹⁰

ПРОБЛЕМА ПОМешKANНЯ

В додатку до фінансових труднощів, виринають інші проблеми, пов'язані з щоденними потребами старших людей; це проблеми з помешканням і транспортацією. Більш підходячі помешкання для старших є задорогі, тому-то старші люди приневолені жити в дешевих приміщеннях, переважно в міських околицях, де їм буває ближче до крамниць та соціальних установ. Інші люди, яким доводиться переходити до інституцій, попадають до переповнених старечих домів тощо.

Проте, проблеми старших людей не обмежуються до невідповідних помешкань; вони зустрічаються з труднощами, пов'язаними з транспортацією. Оплата публічного транспорту для сеньйорів також зависока. Крім того, старшим людям тяжко добиратися до публічного транспорту — підземок, чи автобусних зупинок через неміч, — навіть через побоювання нападів і т.п. Краще буває тим, що ще можуть послу-

говуватися своїм авто, але ця вигода триває недовго.

Отож і фінансові проблеми і проблеми пов'язані з помешканням та транспортацією доводять людей до осамітнення, відчуження, отже — до дегуманізації. Така відчужена людина почувається, що вона рідні й іншим стоїть на заваді і жодної вартості для суспільства не представляє.

СТАН БЕЗРАДНОСТИ

Тепер я коротенько зупиняюся над тією “соціальною” проблемою, з якою я не раз зустрічався в лікарні, у відділі особливої опіки. Ця проблема стосується того психічного напруження, яке людина переживає, коли вона перестає бути повно незалежною, а натомість стає повно залежною.

Втрата незалежності, що стає неминучою, доводить людей до цілого ряду почувань, починаючи від гніву до тих, що їх до того доводять, і кінчаючи депресією і повним відчуженням від життя. А цей стан не раз погіршує ще й те, що чоловік/жінка потребуючої особи також не має сили доглянути її і тоді жертва непривітної ситуації мусить здаватися на опіку з боку чужих людей.

Втрата незалежності, якою людина втішалася ціле своє життя доводить до того, що вона втрачає почуття гідності й вартості, а то й самого сенсу життя.

ПРОБЛЕМА СМЕРТИ

Останньою справою нашого обговорення буде те, на чому старша людина зосереджується духовно. Бо коли людина доходить до кінцевої стадії процесу старіння, її духовна увага поволі звертається до проблеми неминучості смерті. Правда, теперішнє північно-американське суспільство не хоче думати про смерть. “Біля 80% наших людей вмирають в інституціях, де вони віддалені від рідної атмосфери свого дому.”¹¹ Але, кожному з нас треба стати віч-на-віч із смертю: вдома, чи поза домом.

“Багато старших людей задумуються над значенням свого життя і роблять певні висновки/рішення від-

носно закінчення свідомої особистості, як ми її знаємо. Для людей релігійної орієнтації, ці висновки бувають вироблені в світлі Біблії, де головною є надія на воскресіння. Інші доходять до загальних теологічно-філософських заключень, які сходяться з життєвим досвідом даної людини та з її світоглядом.”¹²

У даному випадкові звернемо увагу на два філософські погляди на смерть: Гайдегера і Сартра. Гайдегер твердить, що ми починаємо вмирати від тієї хвилини, коли народжуємося. Згідно з цим поглядом, кожний момент життя є відповідним для смерті. Сартр, навпаки, твердить, що так довго, як людина живе — смерть не є реальністю. Люди породжують тільки життя. В світлі того Пол Турнієр пише:

“Отож, тепер є можливими два фундаментальні становища в обличчі смерті: Гайдегер дивиться їй в очі, а Сартр втікає від неї. Я завважую один з тих двох підходів... особливо в старших людей: декотрі з них бувають гостро свідомі щодо реальності смерті і її важливості в розумінні життя; інші здушують факт смерті в їхній підсвідомості.”¹³

Для християн, психо-фізіологічна смерть — це щось таке, що в'яжеться з людським існуванням. Як Гайдегер, християни визнають, що від самого народження смерть тіла є неминучою реальністю. Проте, ті, що вірують в Ісуса Христа мають обітницю і надію на воскресіння й спасіння. Але, чи обітниця вічного життя для тих, хто вірує в Триєдиного Бога, розганяє напружене передчуття смерті?

І так, і ні. Але якщо очікування Царства Божого скріплює силу вмираючої людини, то все таки страх і напружене передчування смерті є нормальним явищем. Навіть Ісус Христос, як завважає Пол Турнієр, виявляв свій людський страх перед смертю, а на Хресті навіть викликав: “Боже Мій, Боже Мій, на що Ти Мене оставив!” (Мт. 27:46). Тому-то нічого дивного, коли зустрічається старшу людину, що ходила до церкви все своє життя, — людину сильної віри, яка боїться вмирання. Таке передчуття в християн і не-християн ґрунтується не тільки на їх богословському чи філософському становищі в справі смерті, але й на психологіч-

ному та взагалі життєвому досвідові відносно смерті.

Для Вілліам Клементса вирішальним фактором у відношенні людини до смерті є сам фокус її турботливого зацікавлення смертю. Якщо чийсь турботи зосереджені на справі продовження своєї свідомої особистості — навіть після того, коли теперішнє існування припиниться, — тоді смерть являється ворогом людини. Але для людини, яка трансцендує свою особистість й основує свої цінності на інших людях та справах, — такої людини смерть не обкрадає, не відбирає від неї вкладів вложений в увіковічнення і розвиток чогось “іншого”. “То саме в смерті утверджується світ, як місце упевнення, в якому творчий розвиток основних вартостей буде продовжуватися далі.”¹⁴

Отож, відношення старших людей до смерті може бути різним. Але, коли людина доходить до “осені своїх літ”, вона невідмінно бодай частину уваги присвячує своєму вмиранню.

КІНЦЕВІ ЗАВВАГИ

В цій короткій статті ми ознайомилися з чотирма проблемами, з якими зустрічаються люди старшого віку. Ними є фізіологічні й психологічні переми́ни, соціологічні труднощі та труднощі духового характеру. Очевидна річ, що кожна з цих перемін веде до проблем, які — в теперішньому суспільстві — перетворюють старість у час повного опорожнення й нівечення людини. Ті з нас, які обов’язані служити людям повинні бути добре поінформовані про те, які саме болі та які потреби мають наші сеньйори.

Але, здається, що найбільш поширеною проблемою, з якою зустрічаються старші люди (а вона є коренем всіх чотирьох вищезгаданих категорій) є осамітнення. Душпастир, чи який-будь інший відвідувач хворої людини повинен мати це на увазі (тобто причини, що ведуть до осамітнення людини — будуть вони суб’єктивні, чи об’єктивні), щоб вони не ставали на перешкоді тим відвідинам, а допомагали говорити про ті речі з дотичними людьми.

В мене виробляється погляд, що коли загальне населення Північної Америки буде ставати все більше і

більше старішим, — тоді соціальні проблеми порушені в цій статті звернуть на себе більше публічної уваги і тоді будуть застосовані міри, щоб старших людей трактувати краще.

Досвід показує, що старші люди найбільше часу віддають спогадам минулого. Клементс вважає ті спогади універсальними й спонтанними; людина займається ними на самоті, або й в розмові з кимсь іншим. Процес пригадування минулого може вважатися цікавим, або нудним для тих, кому доводиться їх вислуховувати. Але для старшої людини пригадування минулого являється дуже важливим засобом підготовки до відходу з цього світу.

Пригадування минулого виконує три основні функції. По-перше, воно дає людині нагоду переглянути колишні життєві події, краще зрозуміти старі справи, а навіть знайти нові перспективи для життя. По-друге, цей процес виявляє краще розуміння колишнього життя з перспективи даного часу.

Такі вирази, як “коли я був/була в твоїх літах” — це намагання старих людей витворити сенс порівняння часу. Тим старша людина намагається сказати: “Я знаю, що то значить бути в віці десяти (чи скільки там) років. Нехай різниця віку нас не розділяє. Поговорімо неначе б то ми були одного віку і переживали те саме. Я не стаю понад тебе, я не рівнодушний/на, — я зацікавлений/на чимсь так, як і ти.”¹⁵

По-третє, Клементс каже, що пригадування минулого може доводити до “десонантної редукації”, яка настає тоді, коли поведінка людини не йде впарі з її самоусвідомленням. Десонантність може підноситися в наслідок переміни самоусвідомлення й самосприймання (але це не стається з людиною, якій є 87 років і яка жила з певним концептом про себе все своє життя), або в наслідок зміни своєї поведінки, щоб пристосувати її до свого нового самоусвідомлення. В такому разі формується відмінна реакція до негативної евалюації (наприклад від “як я не люблю, щоб мене доглядали в старечому домі” на “як гарно, коли людину так доглядають в старечому домі”). Або може бути і таке, що людина зовсім не звертає уваги на суперечність у її самосприйманні.

Пригадування минулого — дуже важливий процес у розвитку старшої людини (навіть, якщо цей процес являється жудким чи докучливим для інших людей). Але для доглядачів над людьми похилого віку — дуже важливим є розуміти природу пригадування минулого, причини того пригадування і яке значення воно має для старшої людини.

Отож, на закінчення треба ще раз сказати, що для тих, які доглядають наших сеньйорів, для священників та інших ознайомлення з проблемами, з якими зустрічаються старші люди є надзвичайно важливе; воно допомагає зрозуміти причини поведінки людей, їхні почування і т.ін. Бо то тільки ознайомлення з тими причинами і з природою поведінки старших людей допоможе розуміти їх і їхні потреби та краще задовольняти й обслуговувати їх.

1. P. Tournier, *Learning to Grow Old* (London: SCM Press, 1972), p. 104.

2. Там же, стор. 102.

3. W. Clements, *Care and Counseling of the Aging* (Philadelphia: Fortress Press, 1979), p. 32.

4. Там же.

5. Там же, стор. 32-33.

6. Tournier, стор. 92.

7. Ibid.

8. Clements, p. 35.

9. Tournier, p. 130.

10. J.W. Coleman and D.R. Cressy, *Social Problems* (New York: Harper & Row, 1980), p. 242.

11. Ibid., p. 247.

12. Clements, p. 43.

13. Tournier, p. 226.

14. Clements, p. 44.

15. Ibid., p. 52.

Степан Ярмусь

I

ДО ПРОБЛЕМИ ХВОРІННЯ Й УМИРАННЯ*

З уваги на те, що феномени хворіння й умирання — це неминучі факти нашого життя, і то такі, яких не можна ігнорувати, — в даній статті застановимося над проблемою захворювання, перебування людини в лікарні, над різними аспектами її потреб та над впливом захворювання на інших членів родини. Ознайомившись коротенько з цими проблемами, перейдемо до проблеми самого вмирання, до смерті людини та до впливу смерті на рідню помершого. Повторяємо, що це такі факти життя, яких не можна ігнорувати ані з точки погляду християнської релігії, ані з точки погляду модерної психології. Тому-то нам треба ознайомитися з цими проблемами хоч коротенько і то тільки схематично, — ознайомитися з найголовнішим. Отже почнемо від найпершого:

1. ЗАНЕДУЖАННЯ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ХВОРОЇ ЛЮДИНИ

У нашій ситуації, у випадкові кожного поважного захворювання, хвору людину віддається до лікарні. Обидва моменти: хвороба і факт відходу людини до лікарні мають великий вплив на духовий стан людини, і

* Головні думки статті “До проблеми хворіння й умирання” становили зміст двох доповідей виголошених автором на Конференції Духовенства Середньої Єпархії УГПЦеркви в Канаді, що відбулася в Колегії Св. Андрея в Вінніпезі 12 травня 1977 року, та в Домі Св. Родини в Вінніпезі, 18 жовтня 1977 року.

добре було б, коли б родина й суспільство були про це трохи краще поінформовані. Бо людина в лікарні зазнає певних змін, які сильно пригноблюють її. Тому-то члени родини хворого та друзі його повинні бути свідомі слідуячого:

(а) Людина в лікарні, переживаючи сам факт недуги, попадає в стан опорожнення із свого звичайного статусу, із своїх посілостей, вона попадає в психічний регрес, часто дуже легко іритується, стає плаксивою, а то й агресивною.

(б) Людина в лікарні попадає в стан ізоляції й обмеження щодо простору й руху, вигідних предметів, розвагових засобів тощо.

(в) Позбавлення свободи руху, приречення до одного місця часто приводять людину до того, що вона починає сумувати, вважати своє життя безвартісним і т. ін.

(г) Людина в лікарні дуже часто попадає в стан тривоги щодо свого майбутнього, вона хоче знати, що з нею має статися. (Про це і про стан недуги хвору людину інформує лікар).

(г) Людина в лікарні дуже часто попадає в стан самовідчуження, коли то вважає, що боліюче місце їй не належить (воно “не моє”), болю вона часом зовсім не відчуває. (В цьому стані буває й таке, що в людини, наприклад, відрізана нога, але її далі болить нагнітка, свербить стопа і т. ін.)

(д) Людина в лікарні втрачає контроль над собою, а здається повно на волю інших: лікарів, медсестер тощо. Це сильно впливає на посилення туги й журби, що людина може залишитися такою безпомічною на ціле життя.

Це психологічний стан захворілої людини, що попала до лікарні, і ми повинні бути свідомі цього стану. Така свідомість допоможе нам краще людину розуміти і бути помічними для неї.

2. ДУХОВІ ПОТРЕБИ ХВОРОЇ ЛЮДИНИ

Людина в лікарні — це людина з якимись фізичними вадами й потребами, і тільки про те (про фізичне) в лікарні дбають. Медицина звертає увагу на недугу, на вади людини, а не на її духові потреби — такі,

як потреба любови, співчуття, зрозуміння, духового підсилення тощо. В лікарні людина звичайно має такі духові потреби:

(а) Відчуття своєї гідності: кажемо, що медицина звертає увагу на фізичні вади людини, а не дуже дбає про збереження у хворої людини почуття самовартості, гідності, повної своєї людяності, бо медицина до того не приготована. Лікарня тепер, а особливо велика лікарня, — це своєрідна індустрія, яка управляється всякими механічними силами. Мало-хто з медичного персоналу зберігає там якості людяності; там людина механізується. Тому-то, найкращим контактом хворої людини із зовнішнім світом часто стає добрий друг, — душпастир, — особливо якщо він цю ситуацію знає, а потреби хворої людини розуміє.

(б) Людина в лікарні, навіть невіруюча, дуже часто дивиться на свою недугу як на заслужену кару від Бога. Віруючі люди часом говорять про це відкрито, невіруючі прикривають це почування поверховою веселістю, жартівливістю тощо. Добре, коли відвідувачі про це знають і мають на це відкриті очі.

(в) Людина в лікарні — безрадна, тому дуже часто відчуває потребу бути творчою, вона хоче щось робити. Навіть хвора людина хоче відчувати, що вона робить якусь контрибуцію в життя, в свою долю, в своє оточення. Це — дуже важливе, бо це залишає людині певну ціль — резон до існування, а в тім — для видужання.

(г) Хвора людина — чи то вона вдома, чи в лікарні — потребує вияву любови, і то любови з персонального контакту. Коли чуємо від хворого завваги: “Та кому я вже потрібний...” — це означає, що людина почувається осамітненою, ніби нікому вже непотрібною. Це і страх, і жаль з того приводу, що людина може бути забута. Виявлення до хворого любови — це ознака, що ним ще хтось дорожить, що він ще комусь потрібний. Тут дуже велику допоміжну роль може виконувати священник. Дуже часто тільки сама безмовна присутність священника біля хворого має велике значення.

(г) Людина хвора не хоче бути залишеною на самоті; вона хоче людської присутності. Тому відвідини хворого мають таке велике значення, бо відвідувач не раз залишається самотнім зв'язком для хворого із зов-

нішнім світом. Так хворі дивляться і на священника. Він символ зовнішності, якої хворі позбавлені. Лікар при хворому → символ недуги; священник при його ліжку — символ людяності, символ Духа Любови.

(д) Хвора людина дуже часто впадає в почуття безцільності, вона затрачує сенс життя. Вона часто ставить трудне питання: “Чому це зо мною сталося?” Така реакція настає особливо в ситуації якоїсь трагедії. І блаженний той, хто знає як допомогти такій нещасній людині примиритися з фактом нещастя та добачити сенс життя, навіть в її безрадному положенні. Згадана реакція — зрозуміла. Коли вся структура, яка утримує людське життя, валиться, коли всі пляни руйнуються, тоді може настати втрата сенсу життя і дуже добре, коли в цей час біля хворого стоїть хтось близький, визумілий друг, душпастир.

(е) Потреба відчуття відзискання контролі над собою — це ще одна важлива проблема й потреба хворої людини. Але стається і так, що хворі люди, які задовго сполягали на інших, — не хочуть відзискувати контролі над собою. Це люди, які готові протестувати проти життя. Вони скоро вмирають. В такій ситуації людині допомогти тяжко, але не неможливо. Тепер добре душпастирство може зарядити і в цій ситуації.

(є) Крім усіх вищезгаданих духових потреб хворої людини, є ще потреби чисто релігійні, і з тими потребами найкраще обізнаний кожний священник і він знає, як їх заспокоювати.

3. ХВОРА ЛЮДИНА І ЇЇ РОДИНА

Кожне захворіння одиниці має більший чи менший вплив на всю родину. І майже кожне занедужання має три фази свого розвитку:

(а) Перехід від здоров'я до недуги. Людина проти недуги бореться, — хоче затримати попередній стан і статус. Посторонні люди також сподіваються від занедужуючого того самого, що він проявляв раніше, але він нездухає.

(б) Тоді ставиться діагноза, — пізнається недугу, а для недужого робиться спеціальне місце. Всі пристосовуються до недуги одного, в родині настає певна зміна ролі кожного члена її. Це — фаза лікування. Коли вона

затяжна, — ще раз відбувається переміна ролі членів родини і їхніх стосунків; система родини далі перетасовується, члени родини далі міняють ролі, в яких для хворого поволі не стає місця. І буває, що довго хворіюча людина, коли повертається додому, — не знаходить для себе старого місця. Здорові члени родини встановили нові родинні стосунки. Повертаюча до здоров'я людина часом не знаходить для себе присвоєного місця... і тоді

(г) настає третя стадія, в якій є дві можливості для недужого: або прискорений процес повного виздоровлення, або прискорений процес умирання. При надії на виздоровлення, ролі членів родини знову міняються: від хворого поволі очікується його попередніх функцій і контрибуцій в родинне життя; гра ролі припиняється, увага до хворого зменшується, відвідування рідшають, і недужий займає своє місце в системі родини.

Специфічні недуги мають специфічне значення, і такі ж наслідки. Буває, що недуга змінює родину; але буває і таке, що родина своїм відношенням впливає на недугу, тобто — посилює її. Буває і так, що захворювання в родині відбивається на родині позитивно, — це переважно при захворюванні дітей. Але буває й інакше: така недуга, як алкоголізм, — родина може його посилювати, а він, в свою чергу, погіршує долю родини.

(г) Недуга в родині — це своєрідна родинна криза, коли-то часто настає сильне відчуження гріха, потреби примирення, прощення. І якщо в даній родині релігійне виховання відповідне — воно буває на рівні кризи, і так помагає розв'язувати її релігійними середниками. Але тяжко буває тоді, коли релігійне виховання не дорівнює рівневі кризи. Правда, тут може початися особлива запізнена катехізація родини, — якщо священник є доброї пастирської орієнтації та доброго пастирського такту.

Недуга взагалі, перебування когось з родини в лікарні, — дуже часто буває винятковою нагодою для встановлення відповідної опіки над всією родиною. Таке душпастирство може бути дуже корисним. В обличчі недуги, загрози смерті люди легше виціджують (сповідають) всякі негативні родинні почуття і так в родині настає певне оздоровлення, родинний

спокій. Тому роля священника в такій ситуації — дуже важлива й далекосяжна. Вона й не забувається ніколи.

4. ПРОЦЕС УМИРАННЯ Й РЕАКЦІЯ ЛЮДИНИ НА НЬОГО

За нашого часу, — десь від Другої світової війни, — медицина звернула увагу на проблему смертельного хворіння, на процес умирання та на те, як цей процес впливає на смертельно хворого і на членів його родини.

Недавно вийшло кілька праць з-під пера лікарів, психіатрів, різних капелянів тощо. Згідно з їхніми дослідженнями та обсерваціями, в процесі умирання людина проходить шість стадій переживань: (а) стадія неймовірності й заперечення, (б) стадія емоційно-депресивна, (в) стадія своєрідного торгування, (г) стадія прийняття й погодження з долею, (д) стадія свідомого наставлення до смерті і (е) стадія завершення земного життя.

(а) **Стадія неймовірності й заперечення смерті:** В більшості випадків буває так, що коли хворий довідається, що його недуга смертельна, — він реагує на те в спосіб заперечення, виявлення неймовірності, що він аж так критично хворий.

Це нормальна реакція на вістку про особисту смерть, а до того реакція позитивна, бо вона не допускає смертельно хворого до розпуки, або й до панічного божевілля. Це є свого роду психологічний буфер проти смерті. Фазу заперечення смерті часто підтримує рідня хворого; тут може бути допоміжним і священник, але взагалі тут рідко коли можна щось корисного зробити, бо це стадія повної безрадности і краще її такою визнати і так її трактувати.

(б) **Стадія емоційно-депресивна:** Стан заперечування вістки про особисту смерть довго не триває, і коли він ослаблюється, то на хворого наводить стадія тужливої депресії. Це стадія дуже неприємних переживань; тут на людину часто наводить гнів, стаються різні оскаржування (рідні та медичного персоналу за недбальне відношення), висловлюється запит “Чому я вмираю, а ось хтось інший нікому не потрібний, живе далі?” і т.д. і т.ін.

Тут біда в тому, що ніхто не має для таких запитів

відповідей, — немає їх і релігія; добре роблять ті, що до тієї безрадности признаються, а всякі напади й оскарження з боку смертельно хворого приймають з повним виrozumінням. І хворому треба давати на це нагоду, бо це своєрідний катарзіс — спосіб очищення почувань та серця людини, — дуже корисний для її духового оздоровлення. В таких випадках ніяк не рекомендується пробувати потішати хворого, бо ж йому не до потіхи. Потішати людину розбиту смертельним болем — це значить розминатися з нею, не розуміти її стану.

Правда, наше виховання та християнська психіка не дозволяє нам нарікати на долю й на смерть, але людині в обличчі смерті треба дати волю й на те. Тут людина може нарікати і на Бога; але не спіши її врозумляти; краще розумій її і не дуже дивуйся. Треба знати, що Господь розуміє горем прибуту людину краще, ніж ми. Він знає її переживання й терпіння і того болю за гріх їй не врахує. Смертельна недуга — це дуже критичний стан. Отже, людину треба розуміти і бути свідомим, що цей стан скоро минеться.

(в) Стадія своєрідного передсмертного торгування: Коли людина врешті прийме вістку про смерть і переболить її своїми емоціями, тоді часто настає стадія реального торгування за продовження життя хоч на певний час. Це торгування реальне, а до того воно має велике значення. Бо ж буває, що не зважаючи на медичні дані на негайну смерть, — людина живе поза передбачений час, наприклад, доживає до чийогось весілля, приїзду когось з далекого краю, до завершення якогось важливого діла тощо. І коли таке стається, — людина вмирає спокійніше, а навіть з почуттям завершення чогось корисного, важливого.

Коли ж замість згаданого торгування на людину знаходить почуття безрадности й розпуки, — вона вмирає скоріше і тяжче. Тут дуже велику силу має віра людини та її християнська надія. Вони помагають людині відкладати смерть, боротися проти неї; це треба розуміти і давати людині волю так на згадане заперечування, як і на надію на нього.

(г) Стадія прийняття і погодження з долею смерті: По перших стадіях наступає стадія повного усвідомлення своєї ситуації: людина приймає реаль-

ність смерти, незважаючи ні на які спроби посторонньої підтримки, або підбудовування надії.

Часто разом з тим погодженням із смертю, людина ставить питання, чому вона мусить умирати? Коли біля хворого знайдеться виrozumіла, або добре обізнана в цій ситуації людина, як досвідчений лікар, священник, — тут може бути місце на тему релігійного та богословського в'яснення цієї ситуації, її значення в житті людини і т.ін. Дуже добре якщо в цей час настає щира розмова-дискусія на тему значення людського життя, значення таємниці смерти. Бо коли людина побачить, що її життя мало певне значення, або що по ній залишаться добрі діла-наслідки, — тоді вона вмирає спокійно, з почуттям виконання своєї земної місії.

Пересічна людина може не знати, що кожне життя має свою особливу вартість, що воно не буває змарноване. Коли ж хтось допоможе людині пізнати вартість її життя — вона вмирає легко й спокійно. Велику вартість для вмираючої людини має свідомість, що вона щось зробила для своїх дітей, взагалі для нащадків. В цьому стані людина може мати певні близькі цілі, на сповнення яких вона чекала довго, а тепер, незважаючи на медичні дані про негайну смерть, — вона її переживає на диво лікарям і родині.

При усвідомленні скорої смерти, умираючі часто висловлюють бажання, щоб при них хтось був, — бо найтяжча смерть на самоті. Дуже важливим є виявлення турботи про хворого. Навіть таке виявлення турботи, як поправлення його подушки, обкривання його, потиск його руки, — все це запевняє вмираючого, виявляє до нього любов. В гіршому випадку, коли людина бачить, що смерть неминуча, а з життя в неї утіхи немає, або що вона осамітнена-забута, її огортає безнадійність, туга, а то й смертельна розпука.

(г) Прийняття смерти й остання підготовка до неї: Остання передсмертна драма вмираючого — прийняття смерти. Коли людина приймає смерть, як річ нормальну й неминучу, — вона піддається їй спокійно. Інакше, тут настає упадок духа, повна духовна резигнація.

В стадії прийняття смерти й остаточної підготовки до неї велику роль відіграє віра й надія на Бога. Власне

в цьому стані випробовується правдивість віри, або й буває так, що тут людина заламується у вірі. З якою вірою людина підходить до цієї стадії — в такій вона вже буде вмирати і краще залишати її в спокої. В гіршому випадку, цю стадію людина може перейти в дусі повної резигнації. Така смерть неприємна. Тут варто завважити, що кожна людина вмирає своєю власною смертю: як вона жила, так і вмирає, бо кожний спосіб життя — це підготовка своєї власної смерті.

(д) **Завершення земного прочанства:** По завершенні вищезгаданих драм передсмертного шляху людського життя, настає завершення життєвої мандрівки. Тут часто настає вдячне почуття за своє життя, за виконання своїх обов'язків, всієї життєвої місії. Людина поглядає на свій життєвий шлях і каже собі: "Зроблено, що можна було зробити. Слава Богу і за те!" Така людина чекає смерті як розв'язки — завершення своєї земної мандрівки. Коли людина іде назустріч смерті в такому духовному стані — вона сильно збагачує свідків свого умирання: своїх рідних, лікарів, душпастирів. Так настає справжнє "тихе успіння". Навіть рідня приймає таку смерть легше.

В іншому випадку, людина помирає в почуттях повної безнадії, осамітнення; вона очікує смерті не як позитивного завершення життя, а як закінчення мук. Таке вмирання тяжке і неприємне, бо вмираючий і його рідня очікують смерті, як остаточної облегли. Така людина часто буває огірчена, її оминають всі: медичний персонал, священики, а то й рідня. Таке вмирання — дуже тяжке випробування і для священиків. Вони тут безраді. І багато людей вмирають такою смертю...

5. ВПЛИВ СМЕРТЕЛЬНОЇ НЕДУГИ НА ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ

Крім вищеописаних стадій переживань смертельно хворої людини, вона переживає ще й інші критичні моменти. Медичні й духові обсерватори завважують чотири стадії відмінної поведінки хворого. Вони слідує:

(а) **Проблема соціального статусу:** Життя людини — повне надій; коли ж людина стає жертвою хвороби і попадає до лікарні, — вона переживає вели-

чезні зміни. Тут її огортає почуття неймовірності, а то й гніву на долю, — особливо, коли довідується, що вона смертельно хвора. Людина тяжко приймає це і родині не легко пристосуватися до навіщеної ситуації.

У хворого виробляється сильне бажання вийти з лікарні та й іти додому, бо він ніяк не може зжитися з несподіваною новою ідентичністю. Він був здоровий, повний надій, а тепер смертельно хворий. Довгі надії у нього рвуться, залишаються тільки короткі, короткотривалі — такі, як відвідання дому, поїхати ще раз над озеро і т.п.

Так людина входить у новий статус, приймає зовсім нову ідентичність; тепер її ідентичність людини без надії. Її очі звертаються не в майбутнє, а в минуле. Хвора людина починає говорити тільки про минуле; якщо вона не має до кого говорити, то лише в думках своїх призайнята епізодами минулого.

Хворі скоріше оповідають про своє життя не комусь з родини, а людям з іншої системи: комусь з медичного персоналу, священникові тощо. І дуже добре буває тоді, коли хтось з боку пристосовується до того статусу хворого і слухає його, — бо він намагається зберегти свій образ з прожитого життя, зберегти контакт з минулим. Тепер йому потрібний контакт з майбутнім; він знайде його легше не з членами родини, а з священником чи з кимсь іншим. Вмираючий говорить про різні невдачі, прогріхи часом навіть про дрібниці, він виявляє каяття.

Люди релігійні, вимагають релігійної обслуги, якої ніколи заперечувати чи відкладати не можна. На задоволення цього бажання людини треба реагувати негайно. Тут може наступити стадія заперечення дійсного стану, і через те треба дещо сказати про значення того заперечення.

Заперечення смерті в її обличчі — має велике значення. Ми всі, наприклад, знаємо, що помremo, але нам ніколи не здається, що ми помremo скоро, а колись там в далекому майбутньому. Це дає нам час і змогу жити і битися з хвилями життя. Інакше ми опускали б руки, і не робили б нічого і так могли б довести до повного завалення соціального ладу. Так і в лікарні смертельно хворий, заперечуючи негайність смерті, зберігає свій

образ, свою ідентичність. Це допомагає йому пережити удар долі.

(б) Наслідки зміни у хворого: У випадках смертельного хворіння людина часто переходить радикальні зміни тіла. Такі зміни сильно впливають на духовний стан людини. Буває, що хворий починає тільки про те думати, він безнастанно говорить про втрату, про невигоду та болі від лежання і т.ін.

Буває також і таке, що хворі в цей час виявляють жартівливість, а то й своєрідну збиточність. Психологічно, — це спроба людини привернути собі своє старе “Я”, свій статус, свою нормальну ідентичність. В такому стані хворий намагається бути комусь допоміжним, пробує чимсь комусь послужити; того не треба спиняти, заперечувати, бо й це є спроба маніфестувати свою людськість, свій старий образ.

Дуже добре буває тоді, коли члени родини, чи й медичний персонал є добре обізнані з болем хворого. Хворому часом можна допомогти, бо й проста розмова про його біль допомагає йому легше його пережити. Крім того, хворому буває легше, коли він знає, що його люди розуміють, не цураються його.

(в) Психологічний стан смертельного хворого: Зовсім природнім явищем при вістці про смерть є впадання в стан душевної тривоги, напруженого думання про те, як довго недуга буде тривати тощо. Помітна дезорієнтація є дуже частим явищем; людина забуває, з ким та про що ось тільки-що говорила і т.п. Психологічно, людина починає зосереджуватися на таємниці смерті, вона звужує коло свого зацікавлення людьми, а то й висловлює бажання, щоб хтось з дальшої родини чи друзів до неї вже не приходив. Це нічого дивного, а звичайна стадія своєрідного відокремлення від людей, приготування до смерті. Хвора людина звужує свої стосунки тільки до ближчих, більш важливих для неї осіб. З іншими хворий вже розпрощався, вже завершив з ними свої контакти.

Буває, що в розмові умираючий робить невиразні натяки на щось пережите дуже давно, починає про щось говорити, а тоді раптом замовкає. Не раз це буває спроба говорити про щось неприємне, недокінчене, тому рекомендується заохочувати хворого виго-

воритися, або висповідатися для заспокоєння свого духа й сумління. Але до цього треба підходити виrozumу-міло, обережно, тактовно.

Коли ж буває так, що хворий переживає надто швидкі зміни, — він до них не успіває пристособитися, привикнути: він, наприклад, не хоче їсти, не бажає певної обслуги, і так може показувати ніби він дивачіе. Це — не так. Людина просто не успіває пристосуватися до несподіваних змін і це треба розуміти. Тут буває дуже пригожа нагода для Сповіді, Св. Причастя, добрий час для полагодження тестаменту, бо коли це все полагоджується, — смерть затрачує своє жало і людина вмирає спокійніше, легше. (Обсерватори кажуть, що діти переживають цю передсмертну стадію легше, ніж старші).

(г) Релігійна обслуга смертельного хворого: Присутність духової особи при вмираючому має велике значення, бо священник — добрий душпастир, — це людина, яка є в контактi з обидвома світами: із світом людини та з світом духа. Але й священник стає біля хворого найперше як людина, бо з такого стосунку легше розвиваються стосунки чисто духового значення.

Хвора людина не завжди говорить про свої духові потреби відкрито; хворі, які відчувають наближення смерті дуже часто послуговуються символічною мовою, і про такі проблеми як життя й смерть говорять образно. Розмову, наприклад, про город, цвіти, сіяння, зростання, птиці, небо часто треба розуміти як спробу людини говорити про речі суто духового значення, а то й про саму смерть.

Досвідчені пастирі це розуміють, і дуже добре, коли вони можуть підхоплювати ці теми і поступово починати говорити про них відкрито. В той час людина говорить про речі виключного значення, тобто дійсного значення для неї особисто.

Хворі часом починають так говорити зовсім несвідомо. Зовсім можна розвивати розмову про суто релігійні речі, наприклад, про значення життя, про прощення, про Сповідь і Причастя, про надію на життя вічне. Але краще не нав'язуватися до людини і насильно змушувати її до тем релігійних. Щире відношення до хворого й тепла любов самі приведуть її до того, що

вона попросить релігійної обслуги сама. Тоді релігійна обслуга має зовсім інше значення.

Смертельно хворі, з любові до своїх рідних, не раз пробують затаювати смертельний стан своєї недуги. Це явище недобре. Краще, щоб рідня знала повну правду про стан недуги, інакше в неї будуть лише мильні здогади. Щождо самого смертельного хворого, то й він, згідно з опініями спеціалістів, повинен знати правду про свій стан. Проте треба бути дуже уважним та обережним з донесенням хворому вістки, що він смертельно хворий; у лікарні — це повинен робити лікар.

За нашого часу поширюється можливість різних трансплантацій органів, і люди часом вагаються та запитують, чи це не ущербило б їхньої особистої повні. В таких випадках рекомендується сказати, що людина перед Богом завжди буде повною істотою, — навіть коли даний орган віддасть комусь іншому. Багато християн дають для інших свою кров і це вважається великою жертвою. Але богословіє цього питання ще не вияснило.

6. РОДИНА В СТАНІ ПЕРЕДЧУВАННЯ СМЕРТЕЛЬНОЇ ВТРАТИ

Коли вмираючий починає усвідомлювати свій стан, то й члени його родини поступово починають переживати відчуження смертельної втрати, похоронного болю, печалі. Не раз буває так, що переживання похоронного болю завершується до фактичної смерті, а коли вона настає — тоді рідня вже просто пристосована до нової ситуації. Тоді в час смерті і похорону рідня майже нічого не відчуває, і сторонні люди можуть дивуватися, чому саме в них така холоднокрровна поведінка? Так буває і це треба розуміти. Люди переживають смертельну втрату і процес розв'язання похоронного болю тільки один раз, і якщо в них цей процес завершився до фактичної смерті, то їхнє переживання похорону справді буде видаватися холоднокровним, спокійним. Але в таких випадках можуть бути явища проявлення своєрідного гніву, замість горя-печалі. В похоронних переживаннях родини також завважується певний процес, наприклад:

(а) В обличчі смертельної недуги члена родини, в решті ближчої та дальшої рідні поволі настає погодження, що так воно є, — даний член їхньої родини дійсно вмирає. Це витворює почуття духового замішання, збентеження, а навіть гніву. Тут у родині може проявлятися почуття неймовірності й заперечення у формі висловів: “Ні, не може бути!” Врешті, родина приймає важку вістку про смерть. Тоді настає друга стадія, —

(б) **Активне сумування:** Смертельне сумування є дуже неприємне, а до того воно сильно виснажує людину. Горем прибита людина вступає в якийсь глум: емоційно, психологічно, а навіть фізично. Це діється в окремій людині, а також в усій родині. Тут буває такий процес: умираючий знає, що з ним діється; це знає й родина, але всі мовчать, нічого про це не говорять. У цей же час відчування смертельного горя підноситься все вище і вище, поки не осягне своєї вершини, а тоді починає ослаблюватися і сходити додолу. Це типічно людське переживання. Це психологічне передчування похорону і протиставитися йому не можна.

(в) **Примирення з фактом смерти:** Примирення із смертю настає швидше і краще у випадкові умирання старих людей, але у випадкові смерті молодих, або дітей воно настає багато тяжче. Здушувати смертельного горя не можна, бо це дуже шкідливе для людини, і коли воно не проявляється — то це явище не здорове і небезпечне. Людина може розв’язати проблему смертельного горя тільки в спосіб відкритого горювання, дійсного виявлення жалю та сліз.

В процесі примирення із смертю настає редефініція життя, — переорганізування його вже без померших осіб. Тоді мусить наступити поступовий процес психологічного відокремлення від помершого, тобто — припинення сполягання на помершу особу, відтягання від неї свого духового вкладу. З боку дивитися на цей процес — і неприємно і дивно особливо тоді, коли, скажемо, повдовіла людина на велике збентеження рідні та інших людей скоро одружується знову. (Вона робить це тому, щоб заповнити-загоїти нестерпну духову рану, спричинену смертю любого подруга).

Буває, що цей процес відокремлення від вмираю-

чого настає ще за його перебування в лікарні. Це ніби вияв того, що в даних стосунках вже нічого не залишається; здорова людина поступово відступає від хворого, а з тим відвідини хворого рідшають, бо люди з ним вже завершили свої стосунки й “розпрощалися”. З боку дивитися на це —неприємно, але це можливий процес і його треба розуміти.

Добре буває тоді, коли смерть настає своєчасно. Це стається тоді, коли хворий вмирає в той час, коли рідня того сподіється. Тоді процес сприймання смерті і переживання її удару — більш нормальний. Дуже важким ударом буває смерть передчасна, бо тоді відокремлення від померлого настає нагло, без нормального назрівання, і тоді смерть завдає рідні неймовірно болючого збентеження. Тоді все проходить і переживається ненормально.

Іншим прикрим явищем буває смерть сподівана, коли рідня до неї готова, а вона не приходить. Такі випадки бувають часом незручні, а також неприємні. Такі випадки найчастіше закінчуються тим, що рад-не-рад рідня мусить віддати недужу людину до старечого дому. За нашого часу це звичайна й гуманна розв'язка цієї проблеми, але психологічно вона відбивається дуже неприємно як на недужому, так і на членах його родини.

(г) **Засвоєння в пам'яті образу покійного:** Феномен засвоєння чи зафіксування образу людини стається переважно у випадковій смерті. Це спроба зберегти й задержати ментальний образ людини, яка умирає, чи вже умерла. І чим докладніше цей образ зафіксується, тим кращим буває процес розв'язання смертельної печалі. Але, звичайно, люди стараються зафіксувати образ колишній, образ здорової людини, а не так образ смерті. Звідси в людей буває бажання закривати труну в час похорону. Бо коли опечалена людина добре засвоїла собі образ здоровий, то образу з труни їй непотрібно. На тому процес примирення із смертю завершується. Це може статися в час своєчасної смерті, або в час похорону.

Але буває і так, що завершення розлуки з покійним стається ще до смерті. Тоді посторонній людині здається, що осиротіла рідня поводить себе невідповідно. Таку реакцію не раз завважає медичний персонал та

інші люди і не одному здається, що дана родина відноситься до смерті холодно. Це не завжди так: та родина може переживала довгий процес недуги і встигла розправитися зо всіма стадіями реакції на смерть. Цей феномен треба мати на увазі. Буває й таке, що у випадковій наглої смерті цей процес розвивається аж після смерті і похорону.

(г) Процес горювання і потреби опечаленої людини: Похоронний сум та туга, — хоч які вони неприємні до переживання, — вони становлять нормальний лікувальний процес. Інакше, без негативних наслідків, з відчуванням смертельної втрати і з похоронним болем розв'язатися не можна. Колись на вияв похоронної туги дивилися негативно, бо не розуміли її лікувального значення; смертельну тугу люди пробували ховати, здушувати її в тайниках свого серця. Тепер до смертельної туги застосовується зовсім інший підхід.

Якщо колись думалося, що чим скоріше та туга минає, то краще, — то тепер вже навпаки: лікарі, психіатри і духовенство настоюють, що смертельної туги здушувати не можна, що вона мусить пройти свій повний процес, бо інакше вона карає людину в формі різних недуг — фізичних і психічних. Через те медицина і душпастирство радить постороннім людям не вмішуватися в чиєсь смертельне горювання, а навпаки, стояти біля опечаленої людини й співчувати їй, чим можна, допомагати їй, але ніколи не зменшувати ваги її похоронного терпіння. Хто хоче допомогти опечаленій людині в її переживаннях, той мусить визнати силу терпінь і співболівати з нею, бо нерозважним і легкодушним розважанням терплячому можна додати ще більше горя. Опечаленого треба розуміти і чим можна, допомагати йому, а ніяк не закликати його до якогось героїзму в ситуації смертельного горя. Мовчазна присутність біля горем прибитого допоможе йому більше, ніж нерозсудливе й легковажне розважання.

Опечалена смертю людина часто виявляє певні симптоми, між якими бувають такі:

Фізичні симптоми: Фізично, обтяжена смертельним болем людина не сприймає дійсності нормально, а бачить речі ніби якісь привидження,

галюцинації. Тут не раз привиджуються мертві особи, або люди далеко віддалені в даний час. Це привидження пояснюють тим, що людина в цей спосіб, хоч зовсім несвідомо, старається зафіксувати образ покійної, чи віддаленої людини. (Подібне може ставатися при розводах, розлуці з кимсь дуже дорогим і т.ін.).

Опечалений не раз відчуває штивність тіла, пожвавлення дихання, ненормальні реакції жолудка, брак сили в мускулах. Ментально, людина буває сильно напружена. Проте, ці ознаки-симптоми знаходять хвилино: що 20-30 хвилин. Тоді людина відчуває ніби вся координація її організму порушена. Пам'ять у людини притуплюється, вона не завважає речей, ідучи, вдаряється об них тощо.

Проблема почуття-емоцій: В обличчі смертельного болю, сум, горе, сльози — це нормальні емоційні прояви, хоч, правда, коли на людину знаходить плач, то це не значить, що цей плач повинен бути безконтрольним вереском. Буває, що ці почуття звужуються, а проявляються в емоціях гніву та обурення, — обурення на будь-кого: на лікаря, на священика (замість Бога), на когось з родини, а то й на самого покійного, якщо він відійшов передчасно. Нерідко в обличчі смерті проявляються і радісні почуття, —якщо смерть була припиненням великих мук. Це явище позитивне; але й є негативне задоволення, коли вмирає якась небажана людина. Це почуття часто пов'язується з почуттям провини, особливо коли воно йде в парі з гнівом на покійного.

Почуття провини часто проявляється в дітей, коли вони пригадують багато чого не виконаного, занедбаного. Так, багато невикінчених речей та добре не завершених стосунків проявляються в сумуванні та відчуванні провини. Ці прояви — це вже проблема переважно душпастирська.

Впарі з вищезгаданими проявами, людина в обличчі смерті зазнає також певного розладу в поведінці. Вона не може сидіти, безнастанно то сідає, то встає та ходить, не може нічого робити. Свою мову вона часто прискорює, а на зміну замовкає на певний час. Людина ніби шукає, щоб щось робити, але не може, бо все в неї супроводиться великою незбалансованістю.

Тут не раз буває спроба збирати одержу покійного, що звичайно супроводиться плачем. (Збирання й упорядкування одержу покійного рекомендується давати тим, хто не дуже піддається виявленню похоронних сліз, що для розв'язання похоронної туги дуже корисне).

Взагалі, у виявленні туги велику роль відіграє сила значення покійного для даної особи: чим важливіша людина і чим дорожча — тим глибше горе та біль вона викликає в горем прибитого. У випадках глибокого горя та жалю бувають випадки, що терплячому приписується заспокоючі ліки, але на довшу мету того не рекомендується, бо воно тільки відкладає й продовжує смертельне горе на довший час. Навіть лікарі часто не здають собі справи з того і приписують заспокоючі ліки непотрібно.

Нормальний час посмертного горювання — десь від 10 до 12 тижнів. Але бувають винятки. Проте, який саме процес горювання вважати нормальним, а який ненормальним, — дуже трудно сказати, бо не в кожному випадкові буває той самий процес хворування, також не між усіма людьми є ідентичні стосунки. Проте припускається, що посмертне горювання повинне бути завершене до року; за той час кожний святковий день, якісь важливі родинні дати стають сильною пригадкою покійного, і то вони помагають розв'язати й завершити процес горювання. Далі людина чи родина пристосовується до нових родинних обставин, вона наводить певні зміни щодо своїх плянів і так починає новий курс життя вже без покійного. Покійний залишається в пам'яті своєї рідні, але смертельний біль та горе ослаблюються зовсім і відходять у скарбницю минулого.

ПОТРЕБИ ОПЕЧАЛЕНОЇ ЛЮДИНИ: Людина ніколи не потребує посторонньої допомоги настільки, як вона її потребує в час навіщення родини смертю та в час днів похорону. Поміч ближньому в ситуації навіщення смертю і після похорону має велике значення. Горем прибита людина має свої специфічні потреби, наприклад:

(а) **Поміч матеріальна** — будь-чим, що пригодиться у хаті опечаленої людини; а крім того осиротіла людина дуже потребує людської присутності. Присутність людей біля опечаленої людини є доказом і

запевненням її, що люди нею дорожать, розуміють її, співчують їй та що вони готові бути їй у будь-якій прислузі.

(б) Підтримка опечаленого у формі виявлення співчування: Розуміння опечаленого, висловлення йому співчування, співболівання з ним має для нього велике підсилююче значення. При тому ніколи не можна допускатися, чи й когось допускати до заспокоювання опечаленого якимись аргументами. Хто нерозважно спиняє вияв болю й сліз, того краще випросити з даного місця. Горем прибита людина мусить виплакати свої почування, інакше вона може цей процес тяжко відхворіти. Коли ж хтось з родини покійного не виявляє жалю, а скриває його, — того треба спеціально довести до того, бо не сплаканий жаль пізніше карає людину у формі будь-якої недуги.

(в) Актуалізація смертельної втрати: Не всі люди однаково сприймають смерть, і не всі її відразу розуміють. Є випадки, що дана людина навіть в час похорону перебуває в стані заперечення наспілої смерті, ніби не погоджується з фактом смерті і не приймає її. Це нездорове явище. У таких випадках, людям треба дати змогу добре придивлятися до тіла покійного в труні, а пізніше поручати їм такі функції, як збирання й упорядковування одержі покійного, впорядковування й завершення недокінчених ним справ, і врешті говорити з ними про смерть людей. Чим скоріше вони зживуться з реальністю даної смерті — тим краще. Інакше, вони будуть терпіти пізніше, і те терпіння пізніше буває тяжко пов'язувати з дійсними причинами, а в тім — тяжко лікувати захворілого.

(г) Врешті повинен наступити час відлучення людей від помершої особи, відвикнення від неї і переорганізація життя в новому укладі родини, чи в повдівілому стані даної особи. Це вже, правда, справа часу. У випадках повдівіння, чи втрати дитини не рідко стається заступлення утраченої особи кимсь іншим: у випадках повдівіння — одруженням, а у випадках утрати дітей — адоптуванням. Це стається особливо в тих випадках, коли хтось втрачає дуже дорогу для себе й важливу особу, — в яку було вложено максимум психологічного вкладу — психологічної інвестиції.

Така втрата переживається особливо тяжко, і не треба дивуватися, чому дана повдовіла особа ніби на глум одружується знову. Це зовсім не значить, що померша людина не мала для неї значення; навпаки, дана рана втрати буває така велика, що позбавлена справжньої подружньої любови людина не раз мусить заступити її — заповнити свою психологічну рану — кимсь іншим, звичайно подібним до утраченого друга.

У більшості випадків, смертельний біль та відвикнення від утраченої особи виліковує час, людяне відношення: суспільства, виrozumіння й любов близьких людей.

7. ПРОБЛЕМА НЕРОЗВ'ЯЗАНОЇ ТУГИ-ПЕЧАЛІ

Люди є різних природних обдарувань і різної вдачі, і вони реагують на удар смерти по-різному. Є люди, які розв'язують смертельну втрату в більш прийнятний спосіб і далі продовжують життя, хоч і з певним обмеженням, але нормально; в інших людей смертельна втрата і розв'язка смертельного горя-печалі стає проблематичною. На деяких людях смерть залишає тривалі наслідки, наприклад:

(а) **Надмірна активність:** Не раз буває так, що смертю опечалена людина, щоб заглушити в собі “жало смерти”, надмірно заангажовується працею, різними справами. Це ніби помагає їй переживати смертельне горе, але не дає їй нагоди нормально розв'язати проблему смертельного болю. Отже спроби розв'язати проблему посмертних переживань надмірною працею вважається небезпечним явищем. Одинока здорова відповідь на смертельно-похоронний біль — це визнання його як такого, прийняття його та розв'язання його нормальним виявленням своїх емоцій. Сльози — найкращий лік на смертельний біль, на похоронне горе.

(б) **Несподівані зміни в стосунках з людьми:** Другим нездоровим явищем буває нагла зміна в стосунках з людьми, перерва старої дружби, відчуження від людей, які, ніби, є надто виразною пригадкою покійного, яка-то пригадка відновляє в осиротілій людині смертельний біль. Ця спроба людини втікати від самої себе і від своєї ситуації — завжди невдачна спроба.

(в) **Специфічна ворожість:** Буває, що після даної смерті в людей розвивається нерозсудлива ворожість проти лікарів, даних членів родини, священника і т.ін. В цей спосіб людина пристрасно тримається своєї туги та сумування і тим самим ніби пробує зберігати зв'язок з помершою людиною. Гнів проти інших людей, у даному випадкові, — це й гнів проти покійної людини, якій осамітнена особа просто не хоче сказати “Прощай”.

(г) **Опорожнення вражень:** Нерозв'язана туга не раз доводить до завмирання почувань — емоційного тону людини. Це дуже часто показується на обличчі, що буває покрите якимись невиразними глумом-тугою. Сама людина цього не відчуває, бо просто живе тугою за втраченою особою. Це дуже нездоровий психологічний стан людини.

(г) **Засвоєння відчуження від людей:** По смерті когось дорогого, людина не раз осамітнюється, і бажання бути певний час насамоті — явище здорове, якщо людина використовує цей час на нормальну розв'язку стосунків з покійним. Але не добре, коли це осамітнення стає нормою життя, бо це виводить людину із суспільного ладу, внаслідок чого її життя стає безвартісним, порожнім, жалюгідним. Це втрата раціоналу жити, і вона найчастіше стається в людей віком від 25 до 35 років. В поведінці такої людини стається радикальна зміна праці, місця осідку тощо. Це найчастіше стається тоді, коли смерть перериває надії, плани, мрії людей, що ось-ось мали бути сповнені. Це явище хворобливе, і людям, які стають жертвами подібного нещастя, треба виявляти чим більше виrozumіння, а то й дружнього розсудку й уваги.

(д) **Хворіння недугою помершого:** Є випадки, що горем прибита людина починає розвивати в собі недугу покійного. Це називають соматизацією туги. Перейняття недуги покійного на себе часо стається в близькій родині, і воно настає негайно після припинення гострої туги-печалі. Це явище часте, але науково невияснене. Проте добре мати його на увазі.

(е) **Суспільно шкідлива активність:** Люди — жертви смертельної втрати, нездоровим відчуженням від людей, переходом з місця на місце завдають шкоди

самі собі, а також суспільному ладові, особливо коли вони вели якесь підприємство суспільного значення. Відчуження від людей, постійний рух — це спроба людини втікати від себе самої, від своєї відповідальності в суспільному ладі. Це явище — нездорове, але й диваком такої людини не треба вважати, — бо вона свою втрату глибоко переживає. Їй потрібна поміч друзів, суспільства.

(є) **Почуття депресії:** Поява почуття депресії після смерті дорогої особи дуже часто пов'язується з почуттям провини. Людину може мучити усвідомлення невідповідного відношення до покійного, занедбання подружних чи родинних обов'язків, почуття зради тощо. Такі почуття — неприємні, але це не значить, що людина мусить з ними жити. На це тепер є ліки психотерапічного та релігійно-душпастирського характеру, і якщо так хворіюча людина про них не знає, то інші зацікавлені особи повинні сказати їй про це. На це ж бо релігійні та лікувальні установи існують.

* * *

За останнього часу, коли теми смертельного хворіння й умирання стали займати багато уваги в медичному й душпастирському світі, — на ці теми написано багато книжок — переважно професійними людьми, звичайно, в неукраїнській мові так, що ця література до пересічної української людини не доходить. Та й не всі можуть читати професійні книжки. Це з уваги на таких людей друкуємо дану збірку статей.

II

ПОНЯТТЯ ПРО СМЕРТЬ І ВІДНОШЕННЯ ДО НЕЇ

1. ФЕНОМЕН СМЕРТІ

Смерть — невід’ємний і неунікнимий феномен у житті людини, отже “природне” явище в історії людства, і кожна індивідуальна людина мусить зустрічатися з ним по-своєму, особисто. Але незважаючи на це, приймати, погоджуватися, чи й пояснювати Смерть — справа не легка. Очевидно, бажаним є, щоб кожна людина приймала смерть у більш позитивно-відповідний спосіб; кожний бо з нас мусить колись умирати й умерти, кожний мусить зустрічатися зо Смертю в своїй родині, поділяти з людьми похоронне горе і т. ін. І яким би там не було наше відношення до Смерті в минулому, нікому не пошкодить змінити це відношення на краще, бо Смерть — це таке явище, з яким кожна людина мусить стрінутися віч-на-віч, і то в унікально особистий спосіб.

Смерть — постійний і невідлучний феномен в історії людини; кожна релігійна система, кожна школа філософії пробує пояснити її і приготувати людину розв’язувати проблему своєї Смерті в як-мога більш прийнятний для неї спосіб; але Смерть далі залишається великою таємницею, і як таку людина сприймає її тяжко. У більшості випадків Смерть приймається якщо не явищем зовсім неприродним, то вона дуже часто видається явищем передчасним. Умирати, або й тільки стояти при умираючій людині, звичайно, буває тяжко. Виходить, що досі ні релігія, ні філософія

не вияснили таємниці Смерті як слід, не розправилися з нею; вони ще не виробили і не мають однозначного поняття про Смерть. Це стосується різних релігійних систем і різних шкіл філософії.

І так Смерть далі залишається своєрідною таємницею. Крім теологічного і філософського, тепер сильно розвивається клінічне зацікавлення Смертю: навіть наше обмірковування цієї таємниці є доказом цього. Проте, думаю, що тут треба придержуватися певної системи: треба зробити певний історичний підхід до таємниці Смерті, хоч коротенько оглянути різні теологічні пояснення про Смерть, згадати клінічно-філософські підходи до цієї проблеми, поділитися деякими особистими заключеннями, а також зробити практичні висновки.

При цьому звертається увагу на те, що в даних міркуваннях Смерть трактується як велику таємницю і через те її пишеться послідовно з великої букви "Смерть". Пізніше, може й читач зрозуміє, чому саме до Смерті робиться такий підхід.

2. СМЕРТЬ В ІСТОРІЇ ХРИСТІЯНСТВА

В нас немає часу на те, щоб богословствувати чи філософувати на тему Смерті відносно причин її появи, її необхідності та важливості для людства; про причини Смерті навчає християнська наука, а про значення її будуть деякі натяки пізніше, в згадках богословських та філософських поглядів на феномен Смерті. Наше зацікавлення Смертю має більш практичне, пасторальне, значення. Проте варто сказати, що більшість богословських, а навіть філософських поглядів на Смерть ґрунтується й розвивається на базі розповіді про Смерть у третьому розділі Книги Буття, і п'ятнадцятого розділу Першого Послання до Коринтян. Ми обмежимося практичним підходом до Смерті в історії Християнства.

З феноменом і проблемою Смерті зустрічався Ісус Христос, і Він розв'язував цю проблему переможно: Він мав владу викликати мертвих назад до життя. Він воскресував їх, хоч пізніше ті одиниці мусіли проходити шлях Смерті знову. Апостоли також, в окремих випад-

ках, розв'язували проблему Смерті переможно, — вони також мали владу над Смертю (Мт. 10:8). Проте Смерть залишалася пастирською проблемою далі, і вона є непереборною проблемою досі.

Так було завжди. За час середньовіччя, заняття Смертю було таке велике, що тоді було вироблене своєрідне “мистецтво вмирання”. Вже тоді було вироблене поняття, що людина повинна вмирати уміло і гідно, і це вже була відповідальність душпастирів приготувати людей до відповідної Смерті, щоб вони вмирали, як слід. Ця підготовка полягала в пересторогах щодо диявольського підступу, в поданні вказівок, розваг та в моліннях. Ось приклад пастирської турботи при ложі смертельно хворої людини. Це своєрідна сповідь тієї людини. Священик при ложі хворого запитує його:

Брате, чи ти радієш з того факту, що ти вмираєш у вірі в Ісуса Христа? Хворий відповідає: Так.

Чи ти свідомий того, що ти не робив всього так, як повинин був робити? Той відповідає: Так.

Чи каєшся в тому? Він відповідає: Так.

Чи маєш повну волю виправити все, якщо б тобі залишилася повна міра життя? Він відповідає: Так.

Чи ти повно віруєш, що наш Господь Ісус Христос, Син Божий, умер за тебе? Він каже: Так.

Чи ти вдячний Йому за те від усього свого серця? Той відповідає: Так.

Чи дійсно віруєш, що ти можеш спастися тільки завдяки смерті й терпінням Ісуса Христа? Він відповідає: Так.

Так дякуй же Йому повсякчасно, поки твоя душа залишається в тілі твоєму, і всю твою віру вложи в Його терпіння і в Його смерть і то виключно, і не сповідай ні на що інше. Його смерті покорися цілковито; в Його смерть зодягнися повно; а коли тобі найде на думку, або якщо ворог вкладе це тобі в розум, що Бог тебе оставить, — отак говори:

Господи, між собою і між моїми злими вчинками, між собою і осудом (Божественним судом — С.Я.) ставлю смерть Господа нашого Ісуса Христа. Інакше, змагатись з Тобою не буду.

Цю передсмертну сповідь священик завершував слідуючою заступничою молитвою:

Виходь із світу цього, душе християнська, в Ім'я Всемогучого Отця, що сотворив тебе з нічого; в Ім'я Ісуса Христа, Його Сина, що за тебе переносив свої терпіння; і в Ім'я Святого Духа, що злинув на тебе. Ангели Святі, Престоли і Власті, Начальства, Чесноти, Херувими й Серафими, нехай зустрінуть тебе. Патріярхи й Пророки, Апостоли і Євангелисти, Мученики, Ісповідники, Пустельники і Монахи, вдови і дівиці, діти й невинні, нехай допоможуть тобі. Молитви всіх священиків і дияконів, і всіх чинів Святої Церкви, нехай допоможуть тобі; щоб ти оселився в місці спокою, а твоя оселя у відвічному небесному Єрусалимі. Заступництвом Господа нашого Ісуса Христа, що є Посередником між Богом і людиною. Амін.

На основі вищеподаного матеріалу треба зробити твердження, що в минулому проблема усвідомлення таємниці Смерті та питання християнського вмирання — кончини бездоганної, спокійної і гідної, — та проблема була постійною турботою і постійною відповідальністю християнських душпастирів. В ситуації модерної тенденції заперечувати реальність Смерті, вищенаведені цитати можуть бути лише суворою пригадкою про суть цієї речі для багатьох із нас.

3. КЛІНІЧНИЙ ПОГЛЯД НА СМЕРТЬ

Незважаючи на те, що людина нашого часу зустрічається із Смертю майже на кожному кроці, як ось: дійсність великих і малих воєн, розвагові телевізійні програми з темами убивств, часті випадки Смерті в родині й суспільстві, — про модерну людину говорять, що вона живе в стані психологічного заперечування Смерті. Цьому сприяє навіть техніка модерних похоронних заведень, професія прикрашувачів мертвих тіл, т.зв. ембальмістів. Ця тенденція небезпечна з кількох поглядів, а зокрема й тому, що вона доводить жертви смертельної втрати до надзвичайно тяжких переживань, бо вмирання таки стається й переживається часом трагічно. Це не оминає навіть християн, що з реальністю Смерті повинні бути зжиті найкраще, бо проблема Смерті й життя є центральною в євангельській науці.

Проте Християнство не є самотнім, що беззастановно пробує збуджувати свідомість людей і звертати їхню увагу на, так би мовити, екзистенціальну реальність Смерті. Християнство проголошує повну перемогу над Смертю і кличе людей іти їй назустріч і перемогати її в свій особисто-унікальний спосіб. Кожний і кожна з нас вмирає — вмирає виключно по-своєму. Християнська наука проголошує абсолютну перемогу над Смертю, — перемогу вічну, уможливлену їй заповіджену нам Самим Господом Ісусом Христом.

Не далеко за цим стоїть також модерне клінічне зацікавлення Смертю. Тут є чимало християнських елементів зацікавлення людиною в її смертельній ситуації, але тут діють також елементи притаманно людські. Християнство каже людині “ігнорувати” Смерть і дивитися поза неї — в майбутність, і в цей спосіб перемогати її, унешкодливлювати її смертельне жало. Суто клінічний та філософський погляд намагається сказати людині йти назустріч Смерті мужньо й приймати її, як природню неминучість, і так завершувати своє життя з почуттям людської гідності.

Цей клінічний підхід старається переконати людину приймати Смерть як неминучу **кризу** свого життя; тут робиться зусилля усунути страх перед Смертю, зменшити передсмертні переживання-терпіння і приймати Смерть, як факт життя. Очевидно, коли смертельно хвора людина виробить у собі таке наставлення до Смерті, — вона вмирає легше. Таке умирання — це ніби наше “тихе усипіння”, так часто наголошуване в час служення Панахид та Похоронів. Проте, незважаючи на постійні християнські, душпастирські та клінічні зусилля пояснити таємницю Смерті й звернути увагу на її неминучість, а то й необхідність у процесі життя, — широкі маси суспільства не дуже звертають на це увагу.

Християнська наука, душпастирські зусилля і клінічний підхід до проблеми Смерті стараються вирвати з неї “смертельне жало” і в цей спосіб допомогти людині змінити своє відношення до Смерті, щоб вона могла дивитися на неї більш спокійними очима. Але панівна тенденція сьогодні така, що люди вмирають із “закритими очима” на Смерть, а жертви смертельних

утрат далі переживають Смерть, як велику трагедію.

У давнину було інакше. Клясичним прикладом раннього християнського відношення до проблеми Смерті може бути вечірня молитва Св. Івана Золотоустого, який молився так: “Господь, дай мені сльози (сльози покаяння — С.Я.), пам’ять про Смерть і розчулення...” Середньовічне ставлення до Смерті, в усій своїй силі, зображується у вищенаведеній пастирській турботі про умираючого. Сучасне християнське та клінічне ставлення до цієї проблеми коротенько згадано вище. Тепер погляньмо на відношення до Смерті модерної секуляризованої філософії і такої ж людини. Це ставлення турбує християнських душпастирів, богословів, філософів та людей медичного світу.

4. СЕКУЛЯРНЕ ТРАКТУВАННЯ СМЕРТІ

Секулярне ставлення до проблеми Смерті розвинулося на базі опороження людини з віри в Бога та на базі обезцінення релігійних вартостей. Це висновки людини з психікою суто науково-технологічної доби та утилітарних розрахунків.

На небезпеку модерного секуляризованого трактування Смерті звертають увагу люди медичного світу, — лікарі і психіатри.

В Англії спеціальну студію цієї проблеми перевели Джерфрей Горер і психіатр Джан Гинтон. Гинтон, що потурбований неймовірно рівнодушним відношенням людей до умирання взагалі і до неминучості своєї власної Смерті, перевів опит між людьми, на основі якого прийшов до висновку, що модерна людина зовсім не застановляється над проблемою Смерті. В більшості випадків опитувані давали відповідь, що як тільки комусь з них приходить гадка про Смерть, то вони стараються заангажуватися іншими думками, або люди заявляють, що про Смерть та про своє особисте умирання вони стараються думати найменше.

Джан Гинтон приходить до висновку, що причиною небажання людей думати про Смерть є їхнє негативне і то мильне поняття про Смерть; а найсильнішим тут є страх, оснований на хибних припущеннях про т.зв. “смертельну агонію” — неймовірний смерто-

носний біль, медичних доказів для якого немає.² Він думає, що зміна існуючого ставлення до Смерті може наступити тільки після наполегливого й послідовного медичного вияснення цієї проблеми, а втім після доброї пастирської праці.

Згідно з цим припущенням, медицина повинна допомогти суспільству зрозуміти раціональність Смерті та навчити його про необхідність мужнього ставлення до особистого вмирання; християнські пастирі повинні змагати до скріплення віри людей, щоб вони йшли назустріч Смерті переможно і замість смертоносного жала в своєму вмиранні надіялися зустріти Спасителя Христа. В цім бо полягає християнська перемога над Смертю. Отже, християнська релігійна свідомість і переможна віра у Воскреслого Ісуса Христа і у воскресення — це те, чого повинен сподіватися кожний християнин.

Щождо секуляристичного трактування Смерті, то воно полягає у своєрідному заперечуванні її реальності та в тенденції ізолювати умираючого від його рідні й суспільства в спосіб віддалення його з дому до лікарні, до старечого дому, чи до будь-якої іншої суспільної інституції. Це осамітнює хворого і, до фізичних, додає йому чимало психологічних терпінь. Таке трактування хворого збуджує в ньому страх, що він буде забутий і що йому доведеться вмирати насамоті.

Для смертельно хворої людини немає більшого болю, як думка про те, що вона може бути занедбана, забута. Люди переживають таке осамітнення в лікарнях, коли завважують, що й лікарі й медсестри оминають їх як таких, що медично з ними вже нема що вдіяти.

Можна собі уявити, як почувається та людина, яка стає на обриві таємничої безодні осамітненою, часто зовсім не підготованою до Смерті, а Церквою і людьми — забутою. Тому опити смертельно хворих виявляють, що більшість з них бажали б вмирати в оточенні родини, в атмосфері дому.³

В розвитку секуляристичного трактування Смерті чималу роль відіграють модерні погребні. По-перше, вони доводять до “деритуалізації Смерті”, а також до позбавлення опечалених людей психологічної нагоди

виявляти й розв'язувати своє смертельне горе прилюдно.

Вся сучасна погребальна техніка спрямована на те, щоб вияв смертельного горя контролювати, а нагу реальність Смерті просто заперечувати. Цьому сприяє лагідне освітлення похоронної каплиці, притишена похоронна музика, а крім того прикраса мертвого тіла ембальмістами. Далі йде позбавлення рідні безпосереднього контакту з тілом покійного, або врешті — спалення його.

Згідно з висновками клінічних студій та психіатрів така похоронна поведінка позбавляє горем прибиту родину винятково сприятливої нагоди для виявлення похоронного болю, що має велике значення в пізнішому процесі розв'язання смертельної туги.⁴ Але більше про це — нижче.

5. БОГОСЛОВСЬКІ ПОГЛЯДИ НА СМЕРТЬ

На зміну новітнім релігійним рухам, я екуменізм, багатогранні бунтівні та суто релігійні рухи молоді, харизматизм, а навіть популяризований тепер сатанізм, демонізм тощо, — останні роки проходили під знаком зайняття й зацікавлення проблемою Смерті. Це можна було передбачувати. На тему вмирання і Смерті появилось чимало клінічних та пасторологічних студій, метою яких є допомогти людині розв'язувати проблему Смерті в достойний спосіб. А останньо появилось кілька студій на базі оповідань переживших досвід т.зв. “клінічної смерті”, які з особистих пересвідчень доказують реальність позаземного життя. Хоч контроверсійні до деякої міри (але не далекі від релігійної правди), ці студії викликають у людей популярне зацікавлення проблемою Смерті. Це заставляє людей ознайомлюватися також з існуючими богословськими поглядами на Смерть. Вважаємо, що не пошкодить ознайомитися з ними і в нашому випадкові. Для кращої орієнтації християнське богословське мислення про Смерть зарепрезентуємо трьома мислителями з католицького, протестантського і православного світів.

1. Католицькі мислителі: Отець Чарлс Курран —

священик, богослов і професор психології.⁵ Курран є одним з визначніших католицьких богословів, колишній дорадник на Другому Ватиканському Соборі. Його богословське мислення про Смерть виводиться з його книжки на тему релігійних вартостей у психотерапії. Його трактування Смерті — пастирське. Він говорить про Смерть людини, як про її постійний рух угору, який розвивається в певнім напруженні, а в Смерті завершується остаточною перемогою, коли то жало Смерті усувається вірою. Смерть нищівно лякає тільки невіруючих людей. За життя, біль Смерті перемагається жертівною любов'ю. Це загально християнський погляд на Смерть.

Отець Ігнас Лепп — паризький священик, психотерапіст. Він є автором книжки про Смерть — **Смерть і її таємниці**.⁶ Його підхід до Смерті психологічний, і він твердить, що Смерть — не так проблема, як велика таємниця, незважаючи на те, що люди, звичайно, оминають самі згадки про неї. Для о. Ігнаса, Смерть — це тайна, тайна великого значення, і конечно потреба у світі. Він твердить, що Смерть одних людей витворює необхідні (підготовні) умовини для наступних поколінь. Далі, він пропонує дивитися на Смерть не як на припинення життя, але як на сповнення теперішнього існування. Раз людина пізнає мету свого життя — вона ніколи не боїться Смерті. Він також каже, що значення життя і перемога Смерті залежать від плодів любови. Той, хто живе духом, — той перемагає Смерть на кожному кроці свого життя. Але найвище значення тієї Смерті, коли людина вмирає за щось, чи за когось.

Отець Карл Ранер — німець, автор книжки **Про богослов'є Смерті**.⁷ Ранер — великий богослов, але його критики кажуть, що він зробив найбільший богословський вклад саме в богослов'є про Смерть. Згідно з мисленням Ранера, Смерть є наслідком гріха, до того ж кожна людина приготує форму своєї Смерті добровільними ділами під час всього життя. Так дана вироблена форма Смерті — незмінна. Тому то, людина може жити і вмирати в своїх гріхах, або вона може жити і вмирати в Ісусі Христі. В останньому випадкові Смерть завжди бажана. Далі, Ранер каже, що кожна людина вмирає поступово на протязі усього свого

життя, а фактична Смерть — це тільки завершення цього процесу, саму якість якого людина вирішує своїми добровільними ділами — добрими, чи злими.

Висновки католицьких богословів можна завершити заввагою, що в них не відчувається трагічного елементу в таємниці Смерті та що феномен Смерті вважається нормальним явищем. Людина повинна йти їй назустріч з вірою в Ісуса Христа, переможно і мужньо.

2. Протестанські мислителі: Райнголд Нібур — пастор і модерний мислитель. Він не залишив окремої праці на тему Смерті, але торкається її проблеми в своїй двотомовій праці на тему природи і долі людини.⁸ У його мисленні помітне те, що він не вважає фізичної смерті наслідком гріха. Фізична Смерть — явище природне й нормальне в житті людини, і цю думку він виводить з науки Св. Афанасія Великого.

Проте, стоячи на становищі природної смертності людини, Нібур настоює, що Смерті не можна вважати останнім словом у долі людини. Він говорить, що Смерть стоїть так над людиною, як і над історією, і що одна і друга Смерть вводять людей у почуття страху, але дійсна любов до Ісуса Христа може перемогти обидві проблеми. Нібур робить заключення, що Смерті, по суті, немає, — хіба що тільки тоді, коли людина центром значення життя вважає саму себе.

Пол Тілліх — протестанський богослов і сучасний мислитель. Його мислення про Смерть виводиться з його праці на тему мужності буття.⁹ Він починає своє мислення виступом проти страху перед Смертю. Тілліх вважає Смерть явищем природним, а процес життя вважає процесом умирання. Боязливість людини перед тайною Смерті є її власним витвором, і раз людина здійме із Смерті її залякуючу маску — страх перед нею зникне. Як це зробити? — Просто, настоюванням на істотне існування-життя, бо тоді незважаючи на страх, людина витворить радість життя. Загроза Смерті — це загроза неіснування; найуспішніший виступ проти Смерті — це мужність до буття собою, мужність жити навіть в обличчі Смерті. Тілліх, сильно виступає проти сучасного підмаскування помершої людини на вид життя. Натомість, він настоює на повернення людини

до християнської науки про воскресення і про життя вічне.

Сорен Кіркегаард — датський мислитель і богослов минулого століття. Він говорить про феномен Смерті, як про явище, що стається в проміжку двох процесів життя.¹⁰ Його мислення про Смерть виводиться з його проповіді на День П'ятидесятниці. На основі цієї проповіді робиться висновок, що Кіркегаард не дуже займається таємницею Смерті; він просто трактує її як необхідність для переведення людини в нове життя. Він говорить про інстинкт життя. В тому інстинкті наголошується Дух Життя, який і є Новим Життям.

Смерть, як “грань між двома процесами життя”, явище необхідне. Людина мусить вмерти для цього життя, — умерти для світу, щоб жити у Дусі, з фізичного трансформуватися в життя майбутнє. Тут у парі з ідеєю життя мусить іти віра і надія на життя вічне. Звідси не тяжко прийти до висновку, що як би там ми не дивилися на Смерть: духовно-аскетично, чи в сенсі завершення життя фізичного, — в обидвох випадках Смерть являється неunikнимою кінечністю, яку треба стрічати з вірою, надією і з християнською мужністю. В такому разі Смерть стає переможеною, безсильною.

Вищезгадані богослови й мислителі — це представники західного християнства: католицького і протестантського. В їхніх мислях є чимало богословського модернізму, але ознайомлення з ними не пошкодить, а навпаки: кине більше світла на наше розуміння тайни Смерті.

3. Смерть у православних мислителів: Російський філософ **Б.П. Вишеславцев** не залишив окремої розвідки на тему Смерті, але він обговорює її в своїй праці **Вічне в російській філософії**¹¹ в розділі про безсмертя, переселення душ і воскресення.

Вишеславцев стоїть на становищі православної науки про безсмертя і каже, що Смерть — це друг людини, і як така — вона повна позитивного значення (див. Фил. 1:21 та 2 Кор. 5:8). З другого боку, Смерть — це останній ворог людини, і вона мусить бути переможена Смертю Ісуса Христа. Вишеславцев також каже,

що проблему Смерті пояснили так тому, що б її могли зрозуміти ширші кола вірних.

Осно́ва для популярного вияснення Смерті дана Апостолом Павлом в 15 розділі його Першого Послання до Коринтян. Там Ап. Павло говорить про одухотворене тіло (після воскресення з мертвих), що по суті вказує на те, що той стан являється найвищою долею, отже — повнею і призначенням людини. З того робиться висновок, що Смерть — це необхідність людини. Так Смерть — це перехід людини з нижчої стадії життя в стадію вищу, досконалу і через те в таємниці Смерті треба вбачати тільки позитивні якості. Хоч Вишеславцев говорить тут як філософ, а не як богослов, проте він стоїть у традиції вірного пов'язання філософії з релігією.

Інокентій, Архиспископ Херсонський (з України) говорить про Смерть як богослов і душпастир. Він жив у минулому столітті і визначився як проповідник на тему гріха і Смерті. Він видав збірку своїх проповідей, в яких закликає вірних іти назустріч цвинтареві та Смерті мужньо.

Інокентій говорить про Смерть, як про незбагнену таємницю і каже, що велика тайна Смерті скриває в собі високі цілі й розкриває саму долю людини. Щоб пояснити таємницю Смерті — треба пояснити відношення між двома світами: матеріальним і духовим. Але він же ставить питання: Чи маємо ми стільки ідей, щоб цю таємницю пояснити? і сам відповідає, що природа відношення обидвох світів і природа Смерті настільки глибока, що людина, звичайно, залишає її і відступає від неї покірливо, спокійно. Далі, Інокентій каже, що збагнення і вияснення таємниці Смерті позбавило б людину того позитивного значення, яким вона людину обдає. А втім, через вияснення, Смерть затратила б свою священну і спасальну силу, а до того — таємничу велич.

Чому така таємничість навколо Смерті? — Тільки для нашого добра, — відповідає він і каже, що те, що людині про Смерть треба знати — вона може довідатися із Св. Письма, а саму тайну її кожний відкриє по-своєму. Через те людина повинна роздумувати про Смерть благоговійними думками й очікувати її, як

відкриття останньої таємниці свого життя. Іннокентій сильно виступає проти страху перед Смертю, а навпаки закликає людей зустрічати її переможно і мужньо. Ніде людина не відчує такого сенсу перемоги, як саме в перемозі Смерті.

Николай Бердяєв — російський православний мислитель і філософ нашого часу. Він виробив свою власну філософію Смерті, як і взагалі про людину та її долю. Для нього феномен Смерті можливий тільки “внутрі життя”, але по цей (земний) бік його, і в тому поглядає її важливість.

Смерть має для людини велике значення, якщо людина виробить правильне відношення до неї. Бердяєв каже, що якщо б Смерті не було — життя людини не мало б вартости. Життя людини набирає вартости в обмеженні Смертю, бо в грішному світі — Смерть стає благословенням, — пише він в своїй англомовній праці **Доля людини**.¹³ Смерть лякає людину силою своєї великої таємничости. Тільки духове просвічення може визволити людину від того страху. Смерть має велике значення тому, що без неї людина не знала б потойбічної вічності, а земне життя затратило б своє значення. Звідси він приходить до висновку, що Смерть людини є нормальним і корисним явищем.

Бердяєв (подібно Вишеславцеві) говорить також про парадоксальність Смерті. Вона, з одного боку, огидна, а з другого — гарна й велична, бо дає змогу найменшому смертельникові піднятися до рівня величності. Крім того, Смерть має благородний вплив на посторонніх людей. Так, Смерть не тільки руйнує та нищить, але й ублагороднює, очищає і накладає печатку вічності. Смерть страшна для того, хто не виконує волі Божої, не реалізує Царства Христового, а натомість уможливорює розвиток царства Антихриста. Смерть ліквідує зло і царство Антихриста; вона пригадує людині Божественну Правду й не допускає до того, щоб несправедливість панувала вічно (щось подібне до розповіді Книги Буття 3:22).

6. СУБ'ЄКТИВНО ПАСТИРСЬКИЙ ПОГЛЯД НА СМЕРТЬ

Священники-душпастирі з досвіду знають, що в багатьох випадках Смерть переживається як містерія, — велична тайна. На цій основі богослови й філософи говорять про Смерть, як про велику таємницю і таке розуміння й сприймання Смерті оправдовується досвідом. Це особливо стається тоді, коли обсерватор може зосереджувати свої духові сили і вникати поза світ почувань-емоцій, а прозрівати той духовий реалітет, який витворюється Смертю. Цей духовий реалітет Смерті часом буває дуже відчутний, не раз навіть очевидний.

Те, що в сам момент умирання і дійсної Смерті, передпохоронні і похоронні дні часом бувають просякнуті якоюсь таємничо живою й позитивною атмосферою — не можна приписувати царюванню збуджених емоцій. Ці збудження бувають дуже сильні й реальні, але в обличчі Смерті вони не самотні. Раз в момент Смерті людина стає на грані двох світів, цей **мент**, як унікальна **подія** не залишається ізольованим явищем; ця таємниця доступна духовому прозрінню присутніх людей і духовим сприйманням особливо близьких осіб. Коли б ми тільки звертали на це увагу. Якщо б автор цих думок мав сказати щось за себе особисто, то при цій нагоді треба сказати наступне:

Таємничість Смерті й похоронів не раз викликала в автора потребу застановлятися над нею, і думати про неї в межах її таємничості та в межах поняття її смертоносного жала. Автор цих рядків не раз відчував і по людях спостерігав, як часом смертельна ситуація сприяла і дійсно витворювала в людей глибоке духове зворушення й збагачення, тобто впливала на людей тільки позитивно. Інша ситуація часом показувала справді обнажене жало Смерті. Одна ситуація була насичена атмосферою духа спокою, друга атмосферою горя, — не емоційно-психологічного горя, а горя трагічного, просто пекельного, що не має нічого спільного з переживанням похоронної печалі. В окремих випадках можна було розуміти сенс смертельного жала; але в інших відчувався переможний виклик Святого: “Смерте,

де твоє жало!" (1 Кор. 15:55), "Ад, де твоя перемога!" (Осія 13:14).

Після таких спостережень під час процесу хворіння, умирання, Смерті та похорону автор цих рядків зустрівся з винятково сприятливою нагодою стисліше простудіювати цю загадковість та таємничість під час клінічного вишколу в лікарні (1976 року). Там, в ситуації умирання та Смерті була специфічно пригожа нагода робити своєрідне "занурення" в цю містерію, щоб краще збагнути й відчувати її реальну силу та значення. Подібна духовна "екскурсія" можлива тоді, коли в обличчі Смерті настає хвилева емоційна тиша. Тоді, власне, можна підбирати й переймати "дрижання-вібрацію" духовних струн і більш відкритим духом відчувати заіснувавшу смертельну ситуацію. І коли ставалося так, що як тільки більш-менш ближче підходиш до суті цієї містерії, — тоді, замість тамниці Смерті, — зустрічаєшся з чимсь багато більшим, величнішим, з чимсь Невимовним, — просто з реальністю Самого Великого Бога.

Ось коли ставав зрозумілим виклик Святого: "Смерте, де твоє жало!"

Після низки переживань подібного досвіду довелося прийти до висновку, що ці переживання не були ілюзорними, а навпаки. До того вони були підсилені досвідом інших людей, що оповідають про такі самі прозріння та переживання. Не раз справді хотілося ставити питання: Чим саме є Смерть та чи вона взагалі існує? Чи не має рації один з російських мислителів, який на основі певних студій написав книжку під заголовком "Смерті нема"?¹⁴

Так, отже, можна зробити висновок, що те, що ми вважаємо Смертю, — це щось неіснуюче, ніяка істота, а просто унікальна подія, якою завершується процес земного життя, а натомість починається життя в розмірах чистого духа. Велична, благоговійна, а то й страшна це подія тому, що вона є власне унікальна, неповторна, безповоротна й невідклична. Смерть — печатка вічності.

Цей мент, як подія, дуже подібний події нашого фізичного народження з лона матері в цей широкий світ. Сенсація народження є дуже критичним моментом

у житті народжуваного дитятка, і тому воно народжується з плачем і почуттям страху. Зпривикненням до нових обставин життя і нового оточення, воно живе й розвивається нормально, аж поки не наспіне друга криза — криза Смерті. Але, якщо першу кризу (народження) людина переживає немічно й безрадно, то другу кризу (Смерть) вона вже може проходити мужньо, з почуттям перемоги, бо пройшовши свій життєвий шлях як Християнин, і йдучи назустріч Смерті з плодами любови і взагалі добра, вона знає що потойбіч зустрінеться тільки з Богом і з Його Небесним світом.

Треба врешті прийняти ту правду, що якщо справді Смерть — це порожнеча й Ніщо, то для віруючих у Христа цю порожнечу Смерті виповнює Сам Христос. В такому випадкові, в Смерті ніякого жала немає. Всі мислителі: ті, що вважають Смерть явищем природним і зовсім нормальним; і ті, що вважають Смерть як мент, що стає на грані матеріяльного і духового світів; і ті, що вважають Смерть розв'язкою драми земного життя; і ті, що вважають її благоговійною таємницею, — всі вони стоять близько правди, і добре роблять, коли змагають до того, щоб у людей викликати віру й надію на Бога, а втім і готовість іти назустріч Смерті переможно й відважно.

Говорячи про таємничість Смерті, треба звернути увагу на благородний вплив смертельної ситуації на зміну людської природи. Можна сказати, що жодна інша ситуація в житті не сприяє такому благородному виявленню краси людської природи, як саме ситуація смертельна, ситуація похорону. Саме невинно-щире виявлення жалібних чи співчутливих сліз — це неймовірно важливі моменти в житті людини, — вияв її глибинної духової краси. Ті сльози перероджують людину, вони викликають з тайників людського серця священну іскру щирости. Вияв співчуття та дійсне співчування горем прибитій людині, переживання з нею її горя, бажання прислужитися чимсь осиротілому ближньому своєму, — це найвищі приклади виявлення любови і служби своєму ближньому.

Так Смерть доводить людей до святої щирости, до виявлення того, чого не можна спостерігати оком,

рідко-коли відчуті серцем, бо в т.зв. нормальному стані життя люди задивляються не в цей світ людини; а коли й приглядаються до нього, то рідко з мотивів любови, а частіше з мотивів самолюбних. Виходить, що то правда, що Смерть має велике позитивне значення для людей, — коли б тільки люди були відкриті та готові вчитися від неї.

З усього сказаного досі, можна і треба зробити деякі практичні висновки, щоб справді відібрати від Смерті її паралізуюче жало, ослабити смертельний страх, а натомість збудити в людини віру й надію на Бога. Позитивні висновки відносно проблеми Смерті можна зробити в таких точках:

1. На основі християнської науки та на основі зведень богословських та клінічно-медичних роздумувань про Смерть треба зробити висновок, що цей “найбільший ворог” може бути покорений, подоланий і переможений.

2. Якого б там погляду на Смерть щодо її походження та природи людина не була, — її треба визнати “природним” явищем і в нашій ситуації життя неминучим, а то й потрібним.

3. Віруючі люди, а тим більше душпастирі, повинні перевірити своє відношення до Смерті, ствердити її неунікнимість, позитивну вартість та здібність і спосібність людини розв’язувати проблему Смерті переможньо.

4. Кожна людина повинна бути свідомою своєї Смерті повсякчасно, бо Смерть є справді смертельною тільки тоді, коли вона надходить несподівано. Смерть тратить свою силу, коли людина готова до неї і приймає її з вірою в Ісуса Христа. Треба мати повну віру, що в потойбіччю на нас чекає тільки Христос, і що в такому випадкові Смерті для нас немає.

5. Смерті не можна заперечувати, ані забувати про неї; Смерті не треба боятися, а бути готовим до неї. Тоді вона людини не заскочить, і не знівечить. Кожна людина мусить помиритися із своїм обмеженням і вбачати завершення своєї долі в Ісусі Христі. Тоді Смерть людини буде тільки її переходом у Славу Ісуса Христа.

Ці висновки повинна взяти на увагу кожна людина, а найперше Священик — християнський душпастир. В

цьому повинна полягати суть його пастирського служення. Тоді воно не буде служенням з принудження, воно не буде служенням тільки з розрахунком совісного виконання наложеного на нього обов'язку. Ні, тоді воно буде служенням повним доброї волі, любови до людей, співчуття та виrozumіння, бо він сам буде знати, що його душпастирство — це дійсна служба спасінню людей.

А чи Смерть збудить людину і поставить перед нею адську дійсність, чи вона відкриє їй вільний шлях в обійми Христа Спасителя, — це у немалій мірі залежить від нас, душпастирів, бо ж люди вважають нас пастирями Христовими, пастирями Його стада, — пастирями їх.

ІІІ

ПРОБЛЕМА ПОСМЕРТНОЇ ТУГИ/ПЕЧАЛІ

1. ПРИРОДА СМЕРТЕЛЬНОГО ГОРЯ

Як би людина не була поінформована про феномен Смерті, і як би вона не була приготована до неї, — смертельної втрати й смертельного болю легко збути не можна. Удар смертельної втрати знаходить на людину тоді, коли вона позбавляється когось рідного, близького, дорогого — такого, в кого (чи й в що) вкладається максимум своєї особистої психологічної інвестиції, або на кого (чи на що) покладається велику, чи й усю надію. Коли ж цей об'єкт любові чи психологічної інвестиції втрачається, як ось через Смерть, — людину обіймає глибокий душевний біль, горе, печаль, туга, бо в такому випадкові людина майже дослівно втрачає частину своєї власної психологічної повні, — частину своєї істоти. Цю втрату, рану, чи порожнечу людина мусить пережити, переболіти, перетерпіти, бо інакше з нею розправитися не можна; цю втрату-рану загоює тільки час.

Смертельні переживання у формі горя, туги, печалі — це явище зовсім нормальне; воно — дійсне і психологічно високо важливе. Саму ж горем прибиту людину воно просто паралізує, або доводить до зовсім “ненормальної” поведінки, а то й розпуки. Всі прояви такого переживання треба трактувати поважно, бо горем прибита людина переживає дійсне, а не вдаване душевне горе.

Смертельне, чи похоронне горе/печаль — хоч і явище нормальне — воно надзвичайно глибоке й тяжке; воно людину спустошує й нівечить її. Уникнути цього

переживання ніяк не можна, бо воно — частина людської долі, людського життя. Одинокий лік на нього — нормальне слізне горювання, час та пристосування до життя без утраченої особи чи речі. Але треба знати, що такий саме процес переживається при втраті чогось особливо дорогого, як ось втрачення свободи, рідного краю, доброго друга тощо.

Коли удар смертельної (чи й іншої) втрати знаходить несподівано — він просто паралізує, знечулює всю людську істоту. І цей стан людини треба трактувати поважно; тут ніякого вдавання нема; і в таку ситуацію з легким розважанням підходити не можна. Стан неймовірності-заперечення, що щось такого сталося — це також нормальне явище, бо інакше людина не могла б дати собі ради з цією несподіванкою. Коли Смерть настає несподівано — її просто не можна сприйняти. Такий стан може тривати довго.

Але Смерть, крім утрати дорогої особи, часто збуджує в горем прибитій людині почуття провини та прогріхів проти покійної особи. До проявів такого стану ніколи не можна “додавати оливи” нерозважними розрадами, бо то ще більше мучить уже й так душевно розбиту людину. Тут може проявлятися і гнів на лікарів, на священика, на членів родини, що не зробили всього, що могло б урятувати помершого/шу. Коли такі прояви бувають — не треба спішити врозумлювати людину, а краще розуміти її ситуацію й співчувати їй. В такому стані горем прибита людина може нарікати і на Самого Бога; і цьому не треба дивуватися, а краще знати, що Господь розуміє дану нещасну людину багато краще, ніж ми.

В науці існує погляд, що гнів на помершу особу — чому вона мене покинула? — як і саме горювання буває часом проявом самолюбства, а не об'єктивної любови; бо ж переживання **втрати** є проявом егоїстичного наставлення. Але як би воно не було — похоронний і смертельний біль — є глибоким душевним болем і так його треба трактувати. Зневажливо, чи легкодушно відноситися до нього не можна ніколи.

В житті бувають такі випадки, що (як уже сказано вище) під час похорону ні одна людина не проявляє будь-якого жалю, або емоцій. Так буває тоді, коли через

довгий процес недуги члени родини й друзі “розпрощалися” з покійним давно; або могло бути і так, що покійна людина не мала для членів родини ніякого значення. З упокоєнням такої “небажаної” чи “непотрібної” людини ніхто нічого не тратить, отже її похорон буває беземоційним. Тому не тяжко тіло такої людини просто... спалити.

Глибоке переживання смертельної втрати/печалі може протягатися задовго (звичайно, воно триває не більше року); в таких “ненормальних” випадках смертельного горювання людина може потребувати уваги душпастирської, або й медичної, бо тут можуть розвиватися різні проблеми здоров'я: фізичного, або психічного характеру.

2. ДІТИ, ЖЕРТВИ СМЕРТЕЛЬНОЇ ВТРАТИ

Те, що було сказано досі, стосується дорослої людини. Але горем смертельної втрати бувають прибиті і діти; вони терплять дуже глибоко, але на них часом не звертається уваги. І то ось чому:

Природа дитини взагалі ніжна й делікатна і такою “спокійною” вона часто видається в переживанні похоронної ситуації.

Англійський психіатр Джан Гинтон, який перевів спеціальну працю з дітьми — жертвами втрати батька/матері через Смерть, — прийшов до заключення, що діти багато успішніше затаюють почування смертельного горя, ніж дорослі люди.¹⁵ Це явище небезпечне, бо так діти відвертають від себе увагу і позбавляють себе дуже важливих і потрібних засобів емоційного окормлення. Такий стан доводить їх до ушкодження їхньої особистості, — бо вона не розвивається нормально. Звідси не далеко до розвинення хронічного депресивного стану, соціопатичної поведінки, або навіть до самогубства.

Смерть батька/матері (або й втрата їх внаслідок розводу) не раз доводить дітей до почуття відречення, осамітнення, відрази та до рівнодушної поведінки. Дитина почувається відкиненою, упослідженою, позбавленою того, що їй таке потрібне: а це особливо материнська/батьківська любов, захист здорової домашньої атмосфери тощо. Очевидно, такий стан

притуплює всякий розвиток дитини. І цей стан шкідливий особливо тоді, коли він затягується.

Дитина також може приховано заперечувати й “затаювати” Смерть батька/матері, не приймати її, — і цей стан дуже шкідливий. Тоді рекомендується поступово й лагідно довести дитину до усвідомлення дійсного стану речей, а також до виявлення жалю сльозами, бо й для дитини — це найкращий спосіб примирення з долею, приготування до особистого розвитку й до самого життя.

Ніколи не можна допускатися до того, щоб сказати дитині, що батька/матір Господь узяв до Себе. Треба усвідомлювати, що потреба дитини батька/матері є багато сильніша, ніж її спроможність прийняти таке нерозважне судження. Так з дитини можна зробити огірченого доживотного атеїста. Бо й справді, що ж то за Бог, Який навмисне осирочує дітей і забирає їхніх батька/матір до Себе.

Дитина в ситуації смертельної втрати батьків (чи одного з батьків) переживає дуже глибокий сенс потреби безпеки, а також сенс страху залишитися без захисту на все життя. Це з уваги на цю еventуальність щодо дитячих переживань рекомендується виявити їй всяку запоруку, що вона занедбаною не буде. Далі, крім того, що дитина повинна бути свідомою смерті батька/матері, — все таки краще охоронити її від надмірного вияву горя й жалю з боку повдової особи, бо то такі прояви посилюють у неї страх залишитися беззахисною. Проте не добре зовсім охороняти дитину від реальності похорону; бо і вона потребує звичайного процесу переживання наслідків Смерті. А це починається з усвідомлення Смерті і похорону.

3. ТУГА З ПРИВОДУ СТАРІННЯ

Подібною до туги/печалі смертельної є ще туга/печаль людини через старіння. Таке явище — це дійсна епідемія нових часів, коли-то стару людину передчасно ставиться в ситуацію душевного осамітнення й повільного фізичного вмирання, деś в якійсь інституції опіки.

Старість не раз — це глибокий психологічний біль, а то й процес сумного вмирання. Духовенство, члени

медичного світу й всякої суспільної опіки стрічаються з цією ситуацією часто. Бо ж старечі притулки — це вже нормальне явище модерних часів, куди заводиться використаних, випрацьованих і “зайвих” людей... на долю повільного, самотнього вмирання.

Мало-хто здає собі справу з того, який психологічний біль та горе переживають наші сеньйори, приречені на доживотне існування в старечих притулках і то, як правило, поза очима живого світу. А треба знати, що те осамітнене, повільне психологічне (разом з фізіологічним) вмирання завдає людям глибокого душевного болю. До того ж там така ситуація, що про щось інше вже не можна думати; там часто і вся атмосфера пахне тільки неминучою “преісподнею”.

* * *

Вище описана дійсність — це великий виклик, тяжкий тиск на сумління ще духово живих та совісних людей. А такі люди й тепер народжуються на світ Божий. Нехай Шановний читач дозволить мені навести хоч би ось такий приклад:

В середу Світлого Тижня 1984 року, я встав вранці, — треба було поїхати запричастити 90-літнього старця в лікарні. Встав і мій син. Виходячи з хати, я запитав його, чи хотів би він бачити “життя”. Він, нічого не допитуючись, пішов зо мною. Ми поїхали, зайшли до колись активного й широко відомого фермера, що тепер доживав віку в старечому відділі, в лікарні, — вже забутий своїми рідними дітьми та внуками.

Увійшовши в кімнату, я привітав його звичайним на Пасху великодним привітом “Христос воскрес!” і подав йому свячену крашанку. Старець, трохи подумавши, відповів “Воістину воскрес!” А по кількох моментах запитав “Ви отець Ярмусь?”

Я сказав, що — так, і почав пояснювати йому, що ми з ним домовились про Сповідь і Причастя для нього. “Оце я прийшов... Сьогодні ще Великдень”. Старець пригадав і це і я почав робити своє діло.

Почався Чин Сповіді хворого. Коли ж дідусь почав промовляти зо мною слова молитви Господньої “Отче наш”, я якось відчув, що за мною почалося щось

діятися, я відчув якесь душевне ворухення. Але я був зайнятий Чином Сповіді та поданням старцеві Причастя..

Закінчивши це, я обернувся до сина, що стояв і приглядався на все і завважив, що він повний у сльозах. Я запитав його “Що таке?” А він відповів, що “Я ось тут побачив Великдень на свої власні очі... Великдень в обличчі цього осамітненого старця”.

Той осамітнений старець... який він живий! А це той, що вже для багатьох, зійшовши з очей, умер. Лише на Великдень, непорочний юнак у ньому самому побачив... “Великдень”.

І так мимовільно насувається питання: Хто кому прислужився в описаній ситуації? Здається, що цей старець послужив нам обом у великій мірі. Забутий старець... А їх багато таких, що могли б ще послужити людям. Але вони марнуються... І так марнується великий резервуар життєвого розуму, життєвого досвіду.

Дуже часто самотнім контактом для таких старців по старечих притулках із зовнішнім світом є совісний душпастир. Але один спеціаліст, який досліджував ситуацію старших людей, перебуваючих по різних заведеннях опіки, твердить, що особливою відрадою для старців у такій ситуації є відвідування їх молодими людьми;¹ бо навіть отримання привітальної картки від них опромінює старців надією й свідомістю, що вони ще не забуті, що хтось ними ще дорожить. І то саме таке відношення до них виймає жало з їхньої повільної Смерті, — з процесу їхнього вмирання. Тоді вони вже не так сумують, не так печалють, умираючи, хоч часто вмирають в повному осамітненню.

Заключення до цих роздумувань, як водиться, я не роблю. Нехай його зробить читач... кожний і кожна для себе.

1. Clebsch, W.A. and Jaeckle, C.R., *Pastoral Care in Historical Perspective*, Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1964, pp. 185, 189.

2. Hinton, John, *Dying*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England, 1967, pp. 69-70; 174-175; 192-195.

3. Mills, Liston O., *Perspectives on Death*, Abingdon Press, Nashville, p. 255.

4. Ibid., p. 269.
5. Curran, Charles A., *Religious Values in Counselling and Psychotherapy*. Sheed and Ward, New York, 1969.
6. Lepp, Ignace, *Death and its Mysteries*, Macmillan, Toronto, 1969.
7. Rahner, Karl, *On the Theology of Death*, Seabury Press, New York, 1961.
8. Niebuhr, Reinhold, *The Nature and Destiny of Man*, vol. I and II, The Scribner Library, 1964.
9. Tillich, Paul, *The Courage to Be*, The Fontana Library, 1974.
10. Kierkegaard, Soren, *For Self-examination*, Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1940.
11. Вышеславцев, П.Б. *Вечное в русской философии*, Издательство имени Чехова, Нью-Йорк, 1955.
12. Иннокентій, Архієпископ Херсонскій и Тавричeskій, *О Смерти и о Грѣхѣ*, Мюнхень, 1957.
13. Berdyaev, Nicolas, *The Destiny of Man*, Harper & Row, New York, 1960, pp. 249-251.
14. *Смерти нѣтъ* (очеркъ), „Милосердный Самарянинъ“, Мюнхень, (без дати).
15. John Hinton, *Dying*, Penguin Books, 1972, pp. 174-175, 192-195.
16. William E. Hulme, *The Pastoral Care of Families*, Abingdon Press, 1962, p. 188.

ПЕРЕЖИВАННЯ СТАРЦЯ МИКОЛИ

З нотатника Андрія Ярмуса

Я познайомився із старцем Миколою в перший день мого клінічно-пастирського вишколу в одній лікарні міста Вінніпегу. В той день я переживав нервові зворушення, — що ж бо я знав про відвідування хворих у лікарні поза те, що я довідався з прочитання лише однієї книжки на цю тему?

Після ознайомлення із загальним розміщенням лікарні — тобто з тим, що і де в ній знаходиться, ми сіли з нашим супервізором (нас було 5 осіб), щоб розділити лікарню, в якому саме відділі її кожному з нас прийдеться працювати.

Одним з моїх припоручень був відділ особливої, (або зтяжної) опіки над старшими людьми; ці старці — це люди, які чекають на призначення їм місця десь у старечому домі.

Коли всі інші призначення були закінчені, мій супервізор сказав, що він поведе мене на ознайомлення з моїм призначенням та з медичним персоналом, з яким мені доводиться працювати. Ознайомивши мене з усіма медсестрами, що zatrudнені у відділі опіки над старцями, мій супервізор підвів мене до старенького чоловіка, що сидів коло входу в його кімнату й безмовно вдивлявся в підлогу. То був Микола.

Після ознайомлення нас, мій супервізор щез від нас, як казковий Гудіні. А я в той час почувався як те дитя, що його батько човном вивіз на середину озера, кинув його у воду і наказав йому плавати. Так то і я бродив-плавав у собачий спосіб, але голову свою зверху води вдержав.

Микола був українець і він був дуже радий розмовляти своєю рідною мовою так, як і я був радий, що маю

нагоду розмовляти мовою моїх предків. Проте ми не завжди розмовляли по-українському. Як я пригадую собі, це бувало переважно тоді, коли ми говорили про особисті справи — як ось, про його господарку, родину, здоров'я, вік, або смерть.

Перших чотири тижні ми з Миколою розмовляли найбільше про його фармування та взагалі про його життя. В Миколи була ціла скарбниця знання про історію українців у Канаді. Проживши дев'яност років, Микола пережив усю цю історію сам. „Я знаю ту історію”, він не раз казав мені, усміхаючись.

Але поки що, станьмо на хвилинку й погляньмо на саму особистість Миколи, як вона проявляється з однієї з наших розмов, а ми зустрічалися й розмовляли з Миколою частенько. Та розмова, яку подаю нижче, мала місце в обідню пору. Я зустрівся з Миколою якраз тоді, коли він підходив до свого стола. Останнім часом він проходжувався частіше. Звичайно, він залишався в своїй кімнаті, хіба що хтось возив його на інвалідному возику. А тому, що останньо Микола був в доброму настрої, зміст нашої розмови, що подається в деякому скороченні, був винятковим.

Микола сидить біля стола, недалеко від своєї кімнати. Він одягнений у свою власну одіжку й поводить себе весело. Ми входимо в розмову.

Андрій 1 Як ви почуваєтеся сьогодні?

Микола 1 О... Не погано, хоч покращання не видно. А як у тебе?

A2 Досить добре.

M2 Певно! Ти ще молодий. Але в моєму віці на покращання вже немає місця... В моєму віці краще бути шість стіп під землею. (Він показує великим пальцем вниз, дивиться на мене й усміхається).

A3 Шість стіп під землею? Чи справді аж так?

M3 Певно. За шість місяців мені буде дев'яност років. А в такому віці не залишається нічого, крім очікування смерті. Я працював все своє життя, бо треба було забезпечити родину й послати дітей до школи (Микола починає оповідати мені про свою рідню, про історію Канади. Я чув це опові-

дання сім разів, але він оповідає так, що слухаєш його, як перший раз). Літо добігає до кінця. (Я знаю, що Микола говорить про літо свого життя).

A4 Тепер ви очікуєте осені (тобто смерті)?

M4 Вона не далеко.

A5 І оце й все?

M5 Так. Тепер я лише очікую того сну.

A6 Виходить, що ви справді очікуєте відпочинку.

M6 Але не отам (Микола показує на свою кімнату).

A7 Аг, я розумію, що ви маєте на увазі.

M7 Так, осінь надходить і я очікую того сну, де не буде ні болю, ні турбот, тільки спокій.

A8 Видно, що вмирання вас зовсім не турбує.

M8 Ні трошки. Кожен мусить умерти. Молодий, чи старий, — прийде час, що кожен мусить відійти. І чим скоріше, тим краще.

(Обслуга підвозить возик з полудневою перекускою. Згідно з Миколою, це „чак вагон”. В цей час я відходжу від Миколи, але запевняю його, що навідаюся знову).

Пройшло більш місяця часу, поки я набрався сміливості починати розмову про те, як Микола дає собі раду в теперішній час.

В Миколи розвинулася нарість на кишці. Йому хотіли робити операцію, але Микола відмовився від неї. „Я волію жити з цією нарістю, ніж мені носитися з мішком, (що його чіпляють людині після остоматичної операції), Микола не раз з притиском казав.

Микола прожив довге життя і приймав свою долю добре (таких людей не багато). Але як дні та тижні минали, його життя ставало все більше нудним для нього самого. Микола хотів бути з своєю дружиною, що померла кілька років тому. Він не раз говорив мені:

„Так багато років їздиш собі трактором по своїх полях... А тепер я їжджу оцим візком до туалету і назад”

Микола не раз казав, що не добре бути старим; таки краще бути молодим і здоровим.

Миколу не задовольняло його перебування в

лікарні. Після того, як декілька людей навколо нього померло, він почав називати свій відділ лікарні цвинтарем.

Одного сонячного дня, в червні, я взяв Миколу і автом завіз його, щоб він подивився на свою ферму, — не так далеко від Вінніпегу. Відколи він був відданий у лікарню, ніхто ні разу не брав його до дому!

Коли Миколів син (один із одинадцятьох), що якраз у цей час працював на фермі, побачив батька в авті, — він був більше, ніж здивований.

Ми об'їхали ферму кругом. Там так багато зелені (зелень — колір життя; а в нас, православних, зелений колір — це символ Святого Духа).

Микола був успішним фермером. Він розказував мені, як то сусіди посміхалися з нього, коли він купував певний кусок землі, — самої глини і болота. Але Микола знав краще. Пізніше, там росло багато зелені.

Після цих, останніх, відвідин дому, Микола почав пристосовуватися до життя в лікарні. Він почав брати участь у всяких заняттях, став бути більш згідливим й ознайомлювався зо своїми сусідами в лікарні. Але саме це, як виявилось, скоро завдало йому ще більше горя й терпіння.

Бачите, хоч Микола хворів на рака, по його вигляді ніхто не сказав би, що це так. Насправді, він не виглядав таким хворим, що йому треба лікарні. Отже, настав час, щоб для Миколи знайти якесь інше місце притулку.

Після двох-трьох тижнів шукань, суспільний працівник лікарні, що відповідав за долю Миколи, знайшов для нього місце в одному приватному домі, що був подарований на пристановище для тих хворих на рака, недуга яких ще не є така, що їм треба опіки в лікарні, але треба опіки кращої від тієї, яку вони могли б мати вдома.

Той тяжкий день настав за раннього літа, отже Миколі треба було залишити лікарню, до якої він вже почав привикати. Це був дійсно тяжкий день для нього. Микола говорив: „Як тільки почнеш привикати до одного місця, тебе переносять в інше”.

Я просидів з Миколою цілий той ранок; я пробував говорити про його почування і, перший раз в наших

взаємовідносинах, ми помолилися разом. Тут треба було молитися спонтанно. По-англійському, так молитися мені не трудно; але по-українському я цього не хотів робити, отже ми обидва проказали молитву Господню „Отче наш”. При цьому ми перший раз обійнялися, я побажав Миколі всього найкращого і мусів відійти.

Пізніше цього самого дня мене викликали на зустріч з працівником суспільної опіки в лікарні. Виявилося, що Микола був зовсім незадоволений із свого нового пристановища і настоював, щоб його відвезти назад до лікарні. Я поїхав з працівником суспільної опіки пробувати поговорити з Миколою, щоб він залишався там, куди його завезли. Микола не погоджувався ні за що, отже ми були приневолені забрати його назад до лікарні.

Я відвідував Миколу далі і ми спілкувалися з ним до самого закінчення мого вишколу в лікарні. Коли прийшов цей останній день, Микола дав мені в подарунок маленького чорно-срібного хреста і сказав, що це на день моєї висвяти в священники. Цей подарунок в особливий спосіб підсилив мої відчуття пастирського покликання, бо це вже не сам я, але й хтось інший вважає, що це служіння мені надається.

День пізніше, я виїхав з танцювальним ансамблем „Русалка” в концертну подорож на Далекий Схід. Коли під кінець літа я повернувся назад, мої контакти з Миколою стали рідшати. Але вони відновилися знову, коли я почав відвідувати цю лікарню на вимогу програми курсів Пастирського Богословія в Колегії Св. Андрія. Я відвідав його декілька разів, але одного дня я Миколу в лікарні не застав; його знову відвезли до вищезгаданого приватного дому.

Я був зайнятий іспитами та іншою працею і поки міг відвідати Миколу в його новій ситуації, пройшло пару тижнів. І коли я вкінці завітав до нього, він радо привітав мене, але й у цей же час якимось різко запитав: „Де ти був?”

В приватному домі опіки Микола був зовсім осамітнений. Там він не міг (чи не хотів) мати стосунків ні з однією людиною. Мені здавалося, що причиною цього

була сама вдача Миколи; йому завжди було тяжко зживатися з новими обставинами.

Виявилося, що в той час Миколі не йшло добре навіть з його власними дітьми. Коли один з його синів приніс Миколі телевізію, то батько йому відказав: „Мені її не треба. Перше, ви відіслали мене сюди, а тепер хочете тримати мене в оцій кімнаті!”

Коли я відвідав Миколу в домі опіки вперше, я дав йому іконку Ісуса Христа, яку я носив у портфелі. Микола радо прийняв її, але сказав положити її в невидне місце, щоб інші, завваживши її, не сміялися з нього.

Микола почувався зовсім осамітненим, безрадним.

Настали різдвяні вакації. А коли почався другий семестр навчань, я завітав до Миколи щойно при кінці місяця лютого. Я думав відвідати його, отже врешті совість заставила мене цей намір виконати. Коли я таки завітав до нього, Микола був у багато кращому настрої. Там була одна старша жінка, українка, отже він мав з ким розмовляти. Проте Микола почувався нещасним. Він уже почав говорити, що хотів би вмерти. Він казав:

„Бути старим, то нещасний час. Коли людина молода і здорова, то добре жити. Але коли почнеш старіти й хворіти, — краще вмерти”.

Так Микола, в терпіннях, очікував смерти, щоб звільнила його від болючих оков фізичного існування.

На початку березня, в середу, мене повідомили, що Микола помер вчорашнього дня.

Я ходив на панахидне моління за спокій Миколової душі. На Панахиду зійшлося чимало членів його рідні, — я навіть не думав, що він мав їх так багато. Більша частина служби була відслужена українською мовою, а закінчення і проповідь були в англійській мові. Оглядаючи людей, я бачив, що все це проходить над їхніми головами. Миколових синів ніби ніщо не торкається (а якщо торкається, то того непомітно).

Коли священнослужитель почав виголошувати проповідь, він мене огірчив, а навіть обдав мене гнівом. Він говорив, що кожна людина народжується із завдатками до певних нахилів/обдарувань і що ми всі відпові-

даємо за те, як ці потенціали розвиваються (з тим я погоджуюся). Він також сказав, що Микола розвинув свої обдарування повністю (і з цим я погоджуюся). Тоді проповідник сказав, що він певний, що Микола всі свої добрі обдарування передав своїм дітям.

Коли він це сказав, на мене почала насуватися ціла хвиля картин з обставин, як то люди медичної й суспільної опіки мали стрінутися з Миколою і з його синами і коли тільки один з них появився з своєю дружиною, а інші (10!), з різних причин, не могли прийти. Я пригадав цю картину...

Я пригадав собі Миколу, що плачучи, сидів у своєму інвалідному кріслі на колесах і говорив: „Ви можете просто викинути мене на смітник. Я ж непотрібний нікому. Ніхто мене не хоче. Краще мені вмерти”.

Я також пригадав, як то хтось (з присутніх) говорив мені, що коли згадана зустріч Миколи з медичною обслугою і з його синами мала початися, то один з них наказував своїй жінці: „Тепер вважай, бо вони будуть пробувати накинути його (батька!) нам”.

Я пригадав собі, як той син не хотів мати нічого спільного з долею батька. Я також пригадував собі, що найбільшою вартістю Миколи була його сім'я. Він працював тяжко і дбав про свою родину все своє життя; він завжди пам'ятав про те, щоб вони були забезпечені — навіть тоді, коли це вимагало особистої посвяти.

Так, все це мене обурювало, бо якщо Микола справді свої особисті обдарування передав своїм синам, — це зовсім не включало його нахилу опікуватися тими, що рідні йому тілом і кров'ю.

Я встав, щоб підійти й віддати Покійному свою „останню пошану”. Мої почування були змішані. Одна частина моєї істоти бажає побути з ним довше; а друга частина каже, що це тіло, яке оце лежить передо мною — це тільки маленька частина того, ким Микола був. Я відчуваю Миколу більше в своїй глибинній істоті, ніж з того, що оце лежить перед мною і на що дивляться мої очі.

Микола навчив мене багато-чого. Наприклад, смерть може бути благословенням, а кінець життя є тим, що можна святкувати — якщо це життя було довге

і повне свого значення (про що так часто любить говорити Віктор Франкл).

Микола навчив мене, що те, про що говорять старці є дуже важливе для них самих при наближенні кінця їхнього життя, а також для нашого власного розвитку. А зовсім чужі собі люди можуть стати ближчими від рідні.

Далі, якщо пастирське служення людям вважати професією, — воно не буде мати жодного значення, якщо воно не буде ґрунтоване на безкорисній любові до людей. Тобто, хто думає іти на пастирську службу задля грошей, — не роби того навіть тоді, коли ті гроші справді привабливі.

* * *

Прийде час і кожному з нас прийдеться вмерти, —перейти в потойбічне, не фізичне життя. Ми це добре знаємо. Але, не зважаючи на наше обізнання з таємницею вмирання і смерті, коли вмирає хтось рідний-близький, того ми невідмінно оплакуємо, як особливу втрату.

Сталося так, що старець Микола став моїм особливим другом. Він помер. Але старець Микола далі залишається моїм другом.

Такі то були переживання і кінець життя старця Миколи. А на закінчення своїх думок і спостережень подаю розповідь з дійсного життя, як то один старець переживав свій 91-ий день народження:

„Вчора був день народження одного старця. Йому сповнився 91-ий рік. Вранці, він устав раніше, ніж звичайно, скупався, побрився й одягнувся в найкращу одягу. Певно, сьогодні вони прийдуть, думав він собі.

„Він не йшов на свій щоденний прохід до газолінової станції, щоб поговорити з іншими старцями свого суспільства, бо хотів бути вдома, коли вони прийдуть.

„Він сидів на ганку з чистим видом на дорогу, щоб бачити, коли вони будуть їхати. Бо ж сьогодні вони прийдуть напевно.

„Він навіть не лягав на свій звичайний відпочинок, щоб не заснути, коли вони прибудуть.

„У нього є шестеро дітей. Дві дочки і їхні одружені діти живуть в сусідстві чотирьох миль. Вони не навідуються вже такий довгий час. Але сьогодні його день народження, отже вони напевно приїдуть.

„В час вечері він відмовився краяти торт і звелів, щоб морозене залишити в холодильнику. Він бажав почекати і спожити десерт тоді, коли вони прибудуть.

„О годині 9-й він пішов у свою кімнату й готовився іти спати. А коли виключав світло, то ще сказав: “Не забудь, збуди мене, як вони прийдуть”.

„Це був його день народження, а йому — 91 рік”.

(3 листа до Анни Ляндерс, *Карільон*, 21 жовтня, 1981, Стайнбах, Ман.).

Андрій Ярмусь

ПРО СМЕРТЬ, КІНЕЦЬ СВІТУ І ПРО СТРАШНИЙ СУД

Богословські рефлексії

До появи Християнства, популярним поняттям про простір і час було уявлення, що вони рухаються в безконечному крузі подій. У цьому великому крузі уявлялися менші круги, а в них — ще менші. Коли всі ці круги в кругах виконували свої обіги, а найбільший з них завершував свій великий круг, тоді вважали, що сповнився “Великий Рік”. У цьому понятті кругового часу, окремі події не мали виключного значення, бо ж усі вони колись повторяться знову.

Християнство змінило таке розуміння простору й часу своєю наукою про Повноту часу та Закінчення світу. А богословська наука, яка займається цими питаннями називається “Есхатологія”. В грецькій мові “есхатос” означає далекий, крайній, останній, кінцевий.

В Новому Заповіті та в Біблії взагалі про “Кінець світу” говориться багато. Книга Відкриття — Апокаліпсис Івана Богослова, займається виключно цією темою. Рання Християнська Церква придержувалася крайньо есхатологічних поглядів. Другий прихід Ісуса Христа був центральним віруванням раннях християн і найголовнішим мотивом їхнього життя. І так, наприклад, у книзі Дідахе з другого століття знаходиться Евхаристійна молитва, яка закінчується проголошенням “О Господи, прихोдь швидко! Амінь”.

Есхатологічний настрій Первісної Церкви був зовсім самозрозумілим. Бо коли застановитися над розвитком подій в Історії Спасіння, як то вони розвивалися перед очима тодішньої людини: минуло понад

тридцять років, як народився Месія; а ось пару років тому Він проповідував між ними, був переслідуваний і засуджений на смерть за свою роботу. А тоді до трьох днів Він воскрес із мертвих, знову був зо Своїми Апостолами на протязі шести тижнів; на сороковий день він вознісся на Небо, а за півтора тижня зіслав на Апостолів Святого Духа і так возродив Свою Церкву. Тому що ці події наставали так швидко, — перші християни зовсім природньо сподівалися й скорого повороту їхнього Господа.

Церква ніколи не лишалася цього есхатологічного духа. Все традиційне християнське богочитання спрямовувало вірних до очікуваного Царства Божого. Це особливо виявляється у Святих Таїнствах, за посередництвом яких ми стаємо членами Святого Народу Божого і наслідниками Його Царства. І так, наприклад, значення Хрещення в Православній Церкві полягає в тому, що занурення у воду означає наше поєднання з Христом у Його Смерті та зшестя з Ним в Ад; винурення з хрещальної води — це наше воскресення з Христом до вічного життя.

Інший приклад цього есхатологічного духа криється в грецькому слові “пароікіа”, від якого походить наше українське слово “парафія”, або англomовне “паріш”. “Пароікіа” означає “тимчасове замешкання”, яке є вираженням переконання, що наші християнські парафії є лише тимчасовим перебуванням на цьому світі та що нашим правдивим і безконечним місцем перебування є Дім у Царстві Божому.

Але при цьому треба звернути уваги на те, що якщо есхатологічні переконання є центральними у нашій вірі і в нашому житті, Церква відносно есхатологічних подій багато точних доктринарних постанов не встановила. (Це стосується також царини життя після смерті). Доктрини відносно смерті й кінцевих подій, що їх Православна Церква проголосила, були ті, якими вона реагувала на навчання Католицької Церкви про чистилище (пургаторія). Католицька теологія заставляє вірити, що після тілесної смерті душа людини може перебувати в одному з трьох місць: праведники ідуть до Неба; грішники йдуть у Пекло, а ті, що здобули тільки частинну праведність, якої на вступ до Неба не

вистачає, — ті йдуть на тимчасові муки до чистилища і як відтерплять певну міру мук за свої гріхи — вони переходять до Неба. Звідси дійшло до того, що в час фінансової скрути Ватикан проголошував католикам нагоду, що вони можуть викупити когось дорогого з чистилища молитвами Папи, але за ці молитви треба заплатити грішми. (Це називається торгівлею індульгенціями).

Православна Церква zareагувала на католицьку науку про чистилище в той спосіб, що формально проголосила традиційне християнське навчання про “частинний” і “остаточний” суд. По-перше, Православна Церква навчає, що людина прийме остаточний засуд аж у момент Другого Пришестя Ісуса Христа, коли то Він буде “судити живих і мертвих”. Цей суд буде остаточний, або “страшний”, отже залишиться вічно незмінний. Проте, людина мусить переживати якийсь стан “буття”, під час її очікування “воскресення з мертвих і життя майбутнього віку” (гляди Символ Віри).

Під час цього стану очікування людина приймає і переживає “частковий суд”. Це стан, в якому людина була в час своєї смерті. Людина, яку смерть застає в стані побожності й намагань жити згідно з волею Бога і яка свою віру й надію покладає на Нього, — нагороджується за це переживанням, чи відчуттям внутрішньої радості й спокою. Але людина, яка відверталася від Бога й ізолювала себе від Його Святої Любові й Благодаті і прожила в цій ізоляції все своє життя, після своєї смерті очікує Другого Пришестя Христового в цій же самовитвореній ізоляції. А що гірше, після тілесної смерті людина ще більш дошкульно усвідомлює собі, що святого стану любові й радості вона позбавила себе сама. Тоді все сильніше відчувається невгасаючу спрагу Божої Любові й наростають докори сумління, що в цьому не завинив ніхто інший, як таки сама дана нещасна людина.

То властиво стан передчування цього budouчого блаженства та душевних терпінь, залежно від того, в якому стані духового здоров'я людина помирала, — той стан називається “частинним судом”. Крім того, це є

стан передчування остаточного засуду, що має статися в час Другого Пришестя.

В світлі такого навчання й розуміння, молитви за померших людей — праведні вони чи грішні, — Православна Церква допускає. Церква молиться, щоб Господь зберігав померших там, де “праведні спочивають” (Ектенія за померших) та щоб в час Страшного Суду дарував їм “воскресення для вічного життя в спільності з Ним” (з Проскомідії).

Церква молиться за померших, бо вірить, що люди після смерті не відлучаються від неї. Бо й ті, що вмерли, далі залишаються членами Тіла Христового, і так, як ми молимося Господу, щоб Він був милосердним до тих, що живуть на цьому світі, так ми молимося, щоб Він був милосердним і до тих, що відійшли в царину духа.

Різниця між православним і католицьким розумінням смерті й суду впливає з їхнього відмінного розуміння гріха. Для Латинської Церкви, гріх є злочинним ділом, яке вимагає відповідної відплати для заспокоєння гніву Божого; для православних гріх — це душевна недуга, яка потребує лікування Божою Любов'ю і Благодаттю.

Інший приклад, де православне навчання протиставляється західним есхатологічним ідеям є поняття про закінчення світу. Всі ми є добре ознайомлені з популярним переконанням, що наша Земля буде знищена, що при кінці світу Бог забере свій вибраний народ з цієї “негідної” планети і залишить її на спалення вогнем, а праведні підуть жити “в Небі”.

Православ'є заперечує таку долю для нашого світу. Як би Бог любові й милосердя допустив до знищення (або, як дехто думає, Сам знищить) те, що Він Сам створив і поблагословив Своїми власними “Руками”? Біблійні згадки “Нового Неба і Нової Землі” (як, наприклад, у Книзі Відкриття) нічого про знищення Космосу не говорять, а навпаки, вказують на преображення його. Останнього Дня Космос буде повернений до первісного стану краси і ладу, як то було до того часу, коли Первородний Гріх наших Прабатьків кинув його в хаос.

В цей час всі померлі повернуться до життя. Тобто,

їхні душі по'єднуються з їхніми тілами так, як це сталося з Христом, коли Він воскрес із мертвих. Воскресення людського тіла — одно з найважливіших навчань про наше розуміння людини і її життя. Людина, тобто природа людська, — це трійця “тіла”, “духа” і “душі”. Людина — це фізична, духовна й психологічна істота (гляди 1 Солунян 5:23). Коли ці три елементи розділені, людина не є повною істотою. Фізична смерть, як ми її знаємо, — це відділення душі від тіла, — повне розірвання людської істоти. Тому то Господь перш за все має воскресити нас із мертвих, тобто знову з'єднати наші елементи і створити з нас трійцю фізичних, духових і психологічних категорій.

Розлучення душі і тіла не було частиною первісного плану творіння; воно сталося можливим через намагання людської природи жити без Бога. То з уваги на те православні не приймають смерті, як щось “природне”; для православних смерть також не є “частиною життя”. Смерть — то трагедія, наслідок безбожності. Це православне розуміння відзеркалюється в тексті православної похоронної пісні, в Стихирах на “Останнє цілування”:

Прийдіть, браття, побачимо в гробі попіл і землю, що з неї ми створені. Куди нині йдемо? Що ж ми були? Котрий убогий чи багатий, або котрий владика, а котрий вільний? І чи не всі ми попіл? Краса обличчя згнила, і весь цвіт молодости зав'ялила смерть.

Тільки життям у світі, яке зосереджується і спрямовується до Бога (а це — ісповідування конечности Його присутності в нашому житті і жадоба вростати в повне єднання з Ним) смерть перемагається й переображується, вона перестає бути болісною для праведника, а стає ступенем у повніше й блаженне життя в Христі. Це життя осягне свою повню, коли Месія повернеться знову, щоб встановити “Нове Небо і Нову Землю”.

Христос Спаситель, у Новому Заповіті, говорить про Свій прихід судити людство багато разів, як ось, наприклад, в Євангелії від Івана:

“Поправді, поправді кажу вам: Наступає година й тепер уже є коли голос Божого Сина почують померлі, а ті, що почують, оживуть... Не дивуйтесь цьому, бо надходить година, коли всі, що в гробах, — Його голос почують, і повиходять оті, що чинили добро, на воскресіння життя, а котрі зло чинили, на воскресіння суду” (5:25, 28-29).

Христос прийде знову в усьому Своєму сьайві і славі. І кожен буде суджений у світлі Його слави. Це так, наприклад: коли хто дивиться на одержу при темному світлі, той не буває певний, в якій мірі та одержа чиста, чи брудна. Одначе, коли він подивиться на цю одержу при ясному світлі, тоді побачить, де саме ця одержа чиста, а де вона брудна. Так само діла, наставлення, наміри, думки й переконання кожної людини будуть виявлені в світлі нерукотворного найчистішого Світла Христа, що є Світлом Життя.

То саме в такий спосіб кожна окрема людина прийме свій остаточний осуд і той осуд буде справедливий, остаточний і незмінний. Праведних цей суд поведе до вічного спокою і небесної радості, а для грішних він буде початком вічних мук в Аді.

Православне розуміння Неба й Пекла зовсім відмінне від популярних зображень їх серед західних християн. Для православних, Небо й Пекло — це не місця, а стан існування. Сам Христос говорить про це в Євангелії від Луки: “Царство Боже не прийде помітно, і не скажуть: “Ось тут”, або “Там”. Бо Боже Царство всередині вас” (17:20-21). Небо і Пекло зреалізуються в кожній окремій людині в час Другого Пришестя, коли то весь Космос буде наповнений славою і любов’ю Бога.

Якщо ми приймаємо біблійне пояснення Другого Пришестя, як ознаку часу, коли то весь Всесвіт наповниться Славою Божою, тоді нам доводиться заперечувати популярне західне уявлення Пекла, як вогню, в який грішні будуть вкинуті на вічне мучення демонами. Таке розуміння Пекла припускає, що у Всесвіті буде місце, де Всюдиприсушого Бога не буде, бо то місце, в якому володіють демони.

Небо і Пекло, в православному розумінні, відносяться до того стану, як окремі люди будуть ставатися,

чи переживати Славу Божу, що буде проймає все Творіння. Це можна пояснити образowo. Уявім собі людину, яка живе в холодному зимовому кліматі, як у нас, у Вінніпезі. Та людина виходить надвір відкидати сніг; вона повертається в свій дім і рішає ввійти у ванну, щоб загіртіся. (Якщо цей приклад видається вам смішним, — почекайте). Коли ця людина входить у воду, її відчуття температури води буде двоєке: поперше, її груди і тулуб (місця, в яких головніші органи ogrіваються теплом тіла) будуть відчувати теплоту води приємно. Але для рук і ніг цієї людини (частини тіла, які змерзають найбільше) ця температура води буде відчуватися незносною. В обидвох випадках вода та сама, тільки тілесне пересвідчення людини буває різне, залежно від стану частини тіла, яку опускається у воду.

Так само й людина, яка завжди пробувала жити в теплоті Божої Любові й Благодаті, — та людина в час Другого Пришестя буде переживати Божественну Благодать, як щось вигідне, радісне, блаженне. Коли ж людина все своє життя самовільно прожила без Бога, живучи духово холодним життям у повному відокремленні від Божої Благодаті, — та людина чисту Любов буде переживати, як щось пекучо нестерпиме; бо “червак” усвідомлення, що цей стан є наслідком добровільного вибору даної людини буде гризти її вічно.

Треба знати, що пекельні муки не є наслідком Божественного гніву проти неправедної людини; це функція рішення кожної окремої людини жити з Богом, чи без Нього. Господь Своєї освячуючої Благодаті не накидає нікому (це було б насильством над нашою свободою і волею). Господь завжди подає нам Свою Благодать, але волю прийняти її, чи відвернутися від неї Він залишає нам. Це саме в нашому свободному виборі одного стану, чи другого полягає наша особиста відповідальність: ті, що вибирають життя у Бозі, набувають “добру відповідь на Страшному Суді Христовому”; ті, що вибирають життя без Бога, — будуть продовжувати жити, згідно зо своїм вибором. В такому розумінні, Бог нікого до Пекла не засуджує; то сама окрема людина творить своє Пекло (тобто — ізолює себе від Бога) у самій собі.

Отож, як зазначено вище, праведна людина буде переживати Божественну присутність, як радість і світлу чистоту. Проте, Небо не являється станом оглядання, чи переживання Божественної Слави. Небо — це буття, в якому людина стається частиною цієї Слави, або “учасником (спільником) Божественної Природи” (2 Петра 1:4). Це стан людини, в якому вона стає “повною Благодаті” (“Благодатний/на”), як сталося з Богоматір’ю, Пренепорочною Дівою Марією. Але, це “участвування в Божественній Природі” не означає затертя особистої окремішності людини, а навпаки, удосконалення її в Христі і в Святому Дусі.

Все, про що говорилося вище станеться в час Другого Пришестя, або, як кажуть греки, в час “Парусії” (настання, присутність, прихід). Точний час Парусії — це велика таємниця. “А про день той і годину не знає ніхто: ані ангели небесні, ані Син, — лише Сам Отець” (Мт. 24:36). Новозаповітні згадки про Друге Пришестя описують його, як щось нагле, несподіване, блискавичне, як “злодій вночі”. Проте в Новому Заповіті є декілька вказань на ознаки, які попередять настання Парусії.

Однаке книга, яка займається Кінцевими Подіями є Книга Відкриття. Православна Церква завжди ставилася до Відкриття обережно. Дійсно, в IV столітті, коли Церква встановлювала список Книг Нового Заповіту, прийняття Книги Відкриття викликало труднощі і то тільки через те, що зміст її є невиразний. Навіть тоді, коли цю книгу було прийнято до Канону Нового Заповіту, це сталося під умовою, що Книга Відкриття не буде вживатися для читання під час Богослуження (наприклад, її не читається, як “Апостола”), щоб не допускати проповідників до неправильного пояснення цієї книги.

Православ'є розглядає апокаліптичні видіння Книги Відкриття, як і всіх інших апокаліптичних книг Священного Писання, як образований символізм, який до специфічних осіб, чи історичного часу не відноситься. Наприклад, Книга Відкриття говорить про прихід до власті Антихриста. Антихрист (це означає “замість Христа”) буде намагатися відвернути людей від Бога під претекстом, що то він Месія, і так буде намагатися

здобути собі послідовників. Під впливом різних пророцтв та передбачень люди за час усіх віків вказували на окремих осіб, а то й на інституції, проголошуючи, що то Антихрист.

Вдійсності, дух Антихриста діяв у світі, починаючи від Старого Заповіту. В усі часи появлялися люди й інституції, що проголошували себе пророками та Месією від Бога, або просто заявляли, що Бог та Його Христос для опіки над людьми більше не потрібні. Так то, дух Антихриста, як наставлення людей, був у нашому світі від того часу, коли Сатана сказав Еві, що людство може обійтися без Бога і без Його заповідей.

Найбільш популярним (може краще сказати неславним) явищем, що стосується Антихриста є число 666, “число звірини”. Православна есхатологія розуміє число 666, як частину великого числа нумерологічних символів, що знаходяться у Відкритті та в інших пророчих писаннях. Згідно з нумерологічним символізмом новозаповітного часу, число 7 означало досконалість (перфектність), чим для нас є 100%. Означення Антихриста числом 6 вказує на те, що він буде ставитися як перфектний, але таким він не буде. Вдійсності, Антихристова облуда буде сягати таких мір, що він/вона буде 666, тобто, ніби перфектний/а, але дійсно він/вона буде Обманцем.

Іншим нумерологічним символом Відкриття є населення Неба, що начисляє 144,000. Сто сорок чотири тисячі — це продукт множення 12 x 12. Число дванадцять — це ще одне священне число на означення перфектності. Але Православ'є не приймає переконання, що лише 144000 з усіх більйонів людей, що жили в нашому світі, будуть допущені до Неба. Проте, 12 x 12 вказує на те, що повноту праведників Царства Божого буде становити точно означене число людей.

За посередництвом символічної мови Відкриття ми, властиво, маємо образ боротьби між Добром і Злом, яка то боротьба становить події Історії Спасіння. Цей образ показує, що тут натиск ставиться на остаточний вислід цієї боротьби: остаточна й вічна перемога Добра, що завершиться Другим Пришестям Христа. Сам факт, що події Відкриття не ставляться на

якусь означену точку часу виявляє дуже важливе есхатологічне переконання Православної Церкви, а саме: Парусія — це не тільки подія майбутнього, але така, що діється й тепер.

Ця “жива есхатологія” стоїть у самому центрі Православного Богочинства; вдійсності, вона є ціллію літургічного Богослуження Церкви. Кожна Богослужба вложена так, що вона відкриває віруючій людини духові й психологічні виміри з усіх подій Історії Спасіння. І так, в час Вечірні сонце заходить і вся вселенна покривається темрявою; це пригадує нам час падіння, коли то Адам і Ева відвернулися від Світла Любові Божої і були вигнані із Раю (але з обітницею, що людству буде посланий Спаситель). В час Утрени сонце сходить і ми святкуємо присутність Месії серед нас.

Есхатологічна маніфестація завершується в час Божественної Літургії, коли то ми стаємо учасниками слави наступаючого Царства за посередництвом причастя Святого й Найціннішого Тіла і Крові нашого Господа й Христа Спасителя. Так, у Божественній Літургії Друге Пришестя уявляється ніби воно вже настало, коли Священик проголошує: “Прийміть, споживайте, це Тіло Моє... Пийте з неї ви всі, бо це Кров Моя... Пригадуючи цю спасенну заповідь і **всі ці речі, які сталися** ради нас: Хрест, Гріб, Воскресення на третій день, Вознесення на Небо, сидіння по правиці Отця і Друге й Славне Пришестя: Твоє від Твоїх Тобі приносимо за всіх і за все!” (витяг з Великої Евхаристичної Молитви). Все це має **сучасний** характер.

Отож, для православного християнина есхатологічна обітниця спасіння — це не тільки подія, яка має настати в майбутньому, а й сучасність; це час оплакування трагічного стану нашого світу. Освячення (людини і світу) є частиною щоденного життя віруючої людини. За посередництвом молитви, пощення, медитацій, діл чистої любові, а зокрема за посередництвом Св. Таїнств, — Царство Небесне настає не як щось, що приходить із зовні, але як дійсність, яка постійно наростає всередині нас. Це вростання у Царство осягне свою повноту, коли Спаситель прийде у наш світ знову,

виявляючи Себе всьому Космосові, як Вседержителя і Царя Всесвіту.

“Так, — незабаром прийду!” Амінь. Прийди, Господи Ісусе!” (Об’явлення 22:20).

ПРО АВТОРІВ

Митроф. прот. о. д-р Степан Ярмусь посідає академічний диплом В.А., магістерку Православного Богословія (Колегія Св. Андрея), магістерку Священної Теології включно з двома курсами клінічного вишколу (Міжконфесійний Пас-

торальний Інститут), докторат Душпастирства (Семінарія Сан Франціско). Він є професором Пастирського Богословія в Колегії Св. Андрея в Вінніпезі і Головою Президії Консисторії Української Православної Церкви в Канаді.

Андрій Ярмусь (син прот. С. Ярмуса) посідає В.А. від Манітобського університету (психологія і соціологія) і магістерку Православного Богословія (Колегія Св. Андрея в Вінніпезі). Три курси клінічного вишколу він пройшов у Міжконфесійному Пасторальному Інституті. Тепер він продовжує богословські студії — в програмі магістра Священної Теології — в Грецькій Семінарії Чесного Хреста, Бруклайн, США. Андрій Ярмусь є автором англomовних віронавчальних статей у частині “Youth” і “Our Holy Tradition”, The Herald, англomовний додаток до “Вісника”.